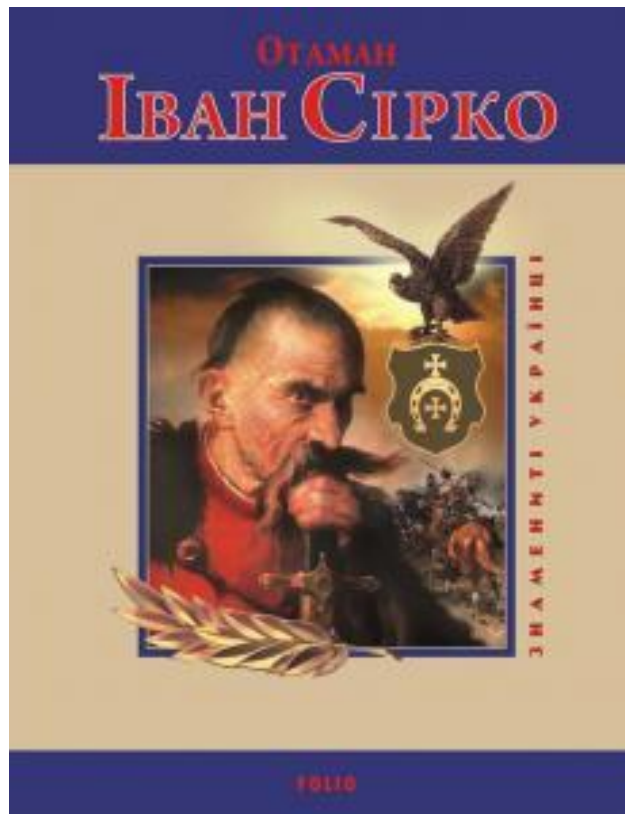

Знамениті українці

Ігор Коляда
Євген Биба

Отаман Іван Сірко

Харків
«Фоліо»
2012

Іван Сірко (1605 (1610) — 1680) — один з найвидатніших політичних діячів і полководців України. Своєю ініціативою, енергією і воєнною вдачею Сірко здобув на Запоріжжі небувалу шану. Вісім разів Запорозька Січ обирала його кошовим отаманом. Відчайдушно, із усім козацьким заповзяттям протистояв він татарсько-турецьким нападам, що загрожували геноцидом українському народові. Узявши участь у 55 битвах, Сірко майже завжди виходив із них переможцем, що й уславило його серед нащадків навіки.

Саме з його ім'ям пов'язують появу знаменитого листа запорожців турецькому султану.

Розділ перший

Повернення із забуття

Роки, десятиліття нашого історичного безпам'ятства у кривавому ХХ сторіччі далися взнаки. Славного козака-запорожця, поборника православної віри, захисника простого люду від турецько-татарської неволі, політика та полководця, перед талантом якого схилили голови європейські монархи, стали називати і «націоналістом», і «петлюрівцем», і «ворогом народу», і «ворогом радянської влади»... Могила захисника православного українства, однієї з більш непересічних постатей у вітчизняній історії, була занедбана та поросла бур'яном. Могло навіть статися так, що вона, як і могили багатьох наших гетьманів, як і тисячі могил наших дідів та прадідів, канула б у забуття.

У 60-х роках ХХ століття сотні українських сіл із їхніми найродючішими у світі чорноземами, а також із церквами та цвинтарями були поглинуті водою витворених людськими руками штучних морів. Будуючи Каховське водосховище, не полишили у спокої поховання славетного кошового на кладовищі Чортомлицької Січі, яке частково збереглося через століття війн, протистоянь, руйнації й атеїстичного забуття. Могила Івана Сірка, як, зрештою, і все кладовище, була настільки занедбаною та спалюженою, що, за свідченнями сучасників, поруч із нею паслися кози. Проте в народі пам'ятали про місце поховання славного кошового. Були спроби привести могилу до ладу. У квітні 1967 року Дніпропетровський облвиконком прийняв постанову про перенесення останків кошового отамана І. Сірка на так звану Сторожову Могилу, що стоїть поблизу колишньої Січі, неподалік села Капулівка.

Виконання цієї постанови було покладене на комісію в складі дев'яти осіб. Увечері 24 листопада 1967 року, коли починало сніжити, поспіхом, при світлі фар колгоспного трактора, могила кошового була розкопана. Виявилось, що І. Сірко лежав у дубовій труні, на ньому були шапка з бобрового хутра, рештки одягу та червона китайка, якою за звичаєм козаки накривали свого отамана, проводжаючи в останню путь.

У ході розкопок був складений акт, який, зокрема, зафіксував таке: «...Скелет похованого лежав випростано на спині, головою на захід, права рука зігнута в лікті так, що кисть її була на грудях, ліва також зігнута в лікті, кисть — у ділянці живота... Череп частково ушкоджений, розтрощена лицева частина, що збереглася у фрагментах... У верхній щелепі немає жодного зуба, ямки зубів позаростали, окрім двох, з лівого боку. На нижній щелепі збереглося два останніх зуби, тобто зуб мудрості й останній кутній. Ямки решти зубів позаростали повністю... Плечові кістки обох рук у місцях прикріплення м'язів мають значні горбки, внаслідок чого тут діаметр кістки більший на один сантиметр. Як на правій кисті, так і на лівій бракує

деяких фаланг пальців».

Візуальне обстеження черепа показало, що йому властивий дуже сильний розвиток м'язового рельєфу. Крім того, для нього характерні різка брахікранія, низьке обличчя, широкі вилиці, невисокі орбіти і дещо випуклий ніс. Поєднання брахікранії та значної ширини вилиць, на думку сучасного антрополога С. Сегеди, дає підстави припустити, що серед предків І. Сірка могли бути степовики–кочовики. Разом із цим у зовнішності отамана безумовно переважають риси центральноукраїнського типу.

Останки кошового склали, а череп відділили від тіла для проведення антропологічних досліджень. Не бажаючи зайвого розголосу щодо дій над останками небіжчика, вночі череп кошового підмінили черепом тридцятирічного чоловіка з поховання доби бронзи.

Згодом останки І. Сірка були перенесені до кургану доби бронзи біля села Капулівка під Нікополем, туди ж перемістили й надмогильну плиту.

27 листопада 1967 року череп І. Сірка був переданий до лабораторії пластичної антропологічної реконструкції відомому вченому М. Герасимову, та смерть професора перешкодила виконанню складної роботи з відтворення рис обличчя кошового. Справу М. Герасимова продовжила його талановита учениця, кандидат біологічних наук Г. Лебединська. «І. Д. Сірко, — зазначала вона, — помер зовсім не молодим. Про це свідчать зарослі шви черепа та відсутність зубів. Нам бажано б відтворити риси обличчя в молодому віці. На це, звичайно, потрібен час. А поки що вже відтворено риси Івана Сірка в профіль та анфас — саме такими, якими вони були в останні дні його життя».

Отже, череп І. Сірка протягом наступних 20 років перебував не в Україні, а на чужині — у Ленінграді. Так і покоїлися б останки отамана у чужій могилі, при чужій голові, якби про нього у другій половині 1980-х років, у період нашого національного пробудження, не згадав український письменник Ю. Мушкетик, який звернувся до відповідних установ із закликом повернути череп та перепоховати запорозького лицаря.

У 1988 році український антрополог С. Сегеда привіз череп І. Сірка до Києва. Але ще протягом двох років науковцеві довелося тримати його в себе вдома. Лише у квітні 1990 року, після численних звернень та прохань, владні чиновники вирішили повернути череп до могили. Але й мертвим запорозький лицар наганяв страх на сучасних безбатченків, які не боялися ні людського осуду, ні Божої кари. Тому й вирішили вони без належних урочистостей, гідного лицарського шанування, як і тридцять років тому, таємно, по-зłodійськи вночі зробити підкоп під бетон і через нього підкинути череп до останків небіжчика. Лише втручання небайдужих національно свідомих патріотів перешкодило втіленню цього задуму. Проте спокою останки І. Сірка не знали ще кілька років. Знову не в могилі

знайшов собі притулок череп кошового, а в сейфі ще одного чиновника, з когорти тих, хто завзято руйнував народну пам'ять у минулому та не хотів, щоб молоде покоління мало національні святині.

Лише в липні 2000 року, коли археологи вилучили з могили чужий череп і замінили його справжнім черепом Сірка, нарешті скінчилися посмертні поневірення останків запорозького кошового, а його прах здобув спокій.

У серпні цього ж року на могилі славетного кошового отамана Івана Сірка відбулася панахида.

Розділ другий

Родовід. Перші відомості

Упродовж двох століть історики намагаються з'ясувати як дату та місце народження, так і походження кошового отамана Івана Дмитровича Сірка — одного з найвидатніших політичних діячів і полководців України.

Народні перекази та перші дослідники життя легендарного запорозького кошового твердили про його незнатне походження. Сучасні ж історики вважають, що І. Сірко належав до давнього православного шляхетського роду, представники якого відомі ще з другої половини XVI століття.

Не меншу кількість суперечок серед істориків викликає питання про місце народження майбутнього звитяжця. Одні твердять, що він народився на Слобожанщині, зокрема Д. Яворницький, відомий дослідник запорозького козацтва, місцем народження І. Сірка називає Мерефу, козацьке поселення, яке нині розташоване в Харківській області. Інші ж, серед них і сучасний історик Ю. Мицик, місцем народження кошового вважають Поділля, зокрема колишнє сотенне містечко Мурафу (Мурахву) Брацлавського полку, що нині є селом на березі однойменної річки в Шаргородському районі Вінницької області.

Деякі історики вважають, що на Слобожанщині родина Сірка з'явилася в добу «великого згону», коли за наказом гетьмана І. Самойловича населення Правобережної України змушене було самостійно переселятися на лівий берег Дніпра. До сьогодення дійшли лише деякі відомості про батьків майбутнього отамана. Так, відомо, що Іван народився приблизно 1605 року в родині православного шляхтича Дмитра Сірка. Ім'я ж матері залишається й до сьогодні невстановленим. Крім Івана, Д. Сірко мав ще одного сина.

За легендою, народився Сірко на світ із зубами, і тільки-но баба-пупорізка піднесла його до столу, він одразу ж ухопив звідти пиріг та з'їв

його. Так, за народними повір'ями, упродовж свого життя він мав «гризти та бити ворогів своїх».

При хрещенні його нарекли ім'ям Іван на честь святого Іоанна Хрестителя, в перекладі ім'я Іван означає «Божий дар».

Документальних відомостей про дитячі та юнацькі роки життя майбутнього кошового немає. Сучасні історики схильні вважати, що Іван отримав належну шляхтичеві освіту.

Покозачення народних мас і відмова селян виконувати повинності на користь польських магнатів та шляхтичів торували їм стежки на Запорозжя. Прагнення справедливості для свого уярмленого народу, а можливо, і приклад батькового життя не могли не відбитися в душі юнака та не могли не визначити його майбутню козацьку долю. Імовірно, не давала йому спокою і слава запорожців, які виступали проти татар і турків, ходили в походи Чорним морем та поверталися звідти, здобувши багатства та вдячність людей, що їх вони визволяли з неволі.

Як зазначає Д. Яворницький, причиною появи Сірка в козацьких лавах було те, що «він пішов на Січ, бо не можна було від татар жити на Україні і що татари захопили його близьких родичів до Криму в полон (як він сам писав царю)».

Отже, у часи бурхливих змін, як і сотні інших, Іван подався в козаки. Згодом сучасники скажуть про нього: «У душі й на ділі він був справжнім запорожцем-християнином. Як заповзятий козак, завжди боронив православну віру, православний люд, свято вірячи в Христа-Бога. Саме тому ввійшов у народну пам'ять як лицар-визволитель із татарсько-турецької неволі всіх християн: чи то росіянина, чи то поляка, чи то брата-українця».

Серед запорожців побутувало повір'я: що більше вб'єш «бусурманів», то певніше ввійдеш до Царства Божого, а Сірко вірив у це сильніше, ніж будь-хто інший. Тому відчайдушно, і з усім козацьким заповзяттям, і з усією душею, і всім щирим козацьким серцем протистояв татарсько-турецьким нападам.

У запорозькому товаристві Іван Сірко мав заслужений авторитет і пошану, бо вдачею та діями він був людиною мудрою, цілеспрямованою. Талант полководця, мудрість політика й особиста хоробрість поставили його на одне з чільних місць серед тогочасних можновладців.

Про нього, як про справжнього військового полководця, вмілого стратега й тактика, в різні часи однаково позитивно відгукувалися всі: і друзі, й недруги.

«Сірко — воїн славний і в ратній справі великий мастак», «має велику довіру в козацькому війську», — писав про нього польський король Ян III Собеський.

«Це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до старості бавився воєнними промислами... Його все військо дуже

любило і за батька свого шанувало», — писав С. Величко. Козацькі літописці ще називають його сильним, великим і славним кошовим отаманом.

Татари ж називали його «урус-шайтаном» — «руським дияволом», а татарські матері лякали його іменем своїх дітей.

Турецький же султан наказав молитися в мечетях, щоб загинув той козацький отаман Сірко, який дошкуляв йому постійними набігами на Крим та ногайські степи.

Узявши участь у 55 битвах, він майже завжди виходив із них переможцем, що й уславило його серед нащадків на віки. Сучасники й історики відзначають його вміння швидко орієнтуватися в змінних обставинах битви та походу і швидко приймати неординарні рішення.

Тогочасне політичне життя, братовбивча війна, боротьба можновладців сусідніх держав за панування в Україні вимагали від І. Сірка навичок не лише військового стратега, а й далекоглядного політика, якому хвилиenne захоплення якоюсь ідеєю чи прийняття неочікуваного рішення не заважало різко змінити останнє та вчинити зовсім інакше. Тому ми можемо його бачити союзником то московського царя, то польського короля. І. Сірко міг допомогти російському цареві в боротьбі проти турецького султана й кримського хана або ж міг виступити проти царя спільно із султаном і кримським ханом; міг підтримувати гетьмана П. Дорошенка, а міг блискавично швидко перейти на бік його ворогів — П. Суховія та М. Ханенка, а потім знов і знов виступав проти двох останніх, підтримуючи П. Дорошенка. Така поведінка кошового аж ніяк не свідчила про брак принципності у важливих політичних питаннях чи у ставленні до можновладців, а, навпаки, засвідчувала його пересічне вміння прораховувати ситуацію, правильно орієнтуватися в обставинах, що склалися, приймати оптимально можливі та необхідні рішення. Політичним кредо отамана була народна мудрість: «Нужда закон міняє». І тому, як відзначають сучасники та історики, він часто діяв відповідно до своєї улюбленої приказки.

Незважаючи на протекцію російського царя в період Української революції середини XVII століття, очолої Богданом Хмельницьким, запорожці продовжували вважати себе людьми вільними й ні від кого не залежними. Вони були лицарями, які залишали за собою право в разі необхідності, виходячи з інтересів та потреб запорозького товариства, самостійно вирішувати питання оголошення війни чи укладання миру з державами та налагоджування відносин із володарями сусідніх країн. Саме тому, що кошовий отаман Іван Сірко з діда-прадіда належав до лицарського товариства, він, поважаючи сімейні традиції, завжди залишався вірним лише козацькій правді та свободі.

Запорозжці були переконані, що рівного їхньому кошовому отаманові звиятця в цілому світі не було й бути не може. За козацькими

переказами сам Бог посприяв І. Сіркові в тому, що він не тільки перемагав у двобої з ворогом, а міг здолати й нечисту силу. Народна легенда твердить, що «річка Чортомлик через те й зветься так, що в ній Сірко убив чорта: той тільки мелькнув догори ногами, коли кошовий луснув його з пістоля. Убивши чорта, він звів на тому місці свою Січ».

Такий авторитет І. Сірка серед козацтва був не випадковим. Сучасні історики наголошують на його участі в козацькому повстанні 1637–1638 років, очоленому П. Павлюком, Д. Гунею та Я. Остряницею. Саме під час запеклих боїв під Жовнином, утративши надію на успіх, Я. Остряниця з кількома сотнями повстанців переправився через Сулу в межі Московської держави. Так, І. Сірко опинився на Слобожанщині, де й займався протягом декількох років осадництвом — заснуванням нових козацьких слобод. Він командував місцевим козацьким гарнізоном, постійно відбиваючи татарські напади.

Знову ми зустрічаємося з Іваном Сірком у вересні 1644 року під час переговорів у Варшаві козацьких старшин (серед яких був і військовий писар Б. Хмельницький) із послом Франції графом де Брежі. Саме граф порадив кардиналові Дж. Мазаріні взяти козаків на службу.

У жовтні 1645 року полковник Сірко, або, як його називали французи, «Seri», у складі 2,5-тисячного запорозького війська разом з армією принца Конде бере участь в успішній облозі фортеці Дюнкерк у Франції, захопленій іспанськими військами. Повернувшись із-під Дюнкерка на Слобожанщину, він продовжує перебувати на царській службі, займаючись осадництвом.

Вірогідні історичні відомості про діяльність кошового пов'язані з подіями Української революції середини XVII століття та його участю в битвах під проводом Богдана Хмельницького.

Іван Сірко був найтипівішим представником козацького стану і втілював найхарактерніші риси й особливості справжнього запорожця. Розуміючи це і справедливо вбачаючи в ньому лідера, козаки дванадцять разів поспіль обирали його своїм кошовим отаманом. Але запорозька вольниця, що не терпіла будь-яких обмежень, хоча й дуже часто дозволяла собі позбавляти Сірка посади кошового, знову й знову зверталася до нього, як «притомлені діти до могутнього орла», з проханням очолити їхнє товариство, стати їхнім командиром на час воєнного походу.

Розділ третій

І. Сірко: людина й особистість

Ім'я кошового Івана Сірка завжди було оточене ореолом

непереможності, мужності та слави. Його часто порівнюють із Чингізханом або Тамерланом. Д. Яворницький так описує запорозького отамана: «І за характером, і за всіма своїми діями Сірко являв собою тип справжнього запорожця. Він був хоробрим, відважним, завзятим, не завжди стійким, не завжди вірним своїм союзникам; він любив іноді погуляти, і добре підвипити, і в хмелю показати свій козацький запал...»

І хоча вірогідного портрета кошового історія не зберегла, антропологічні дослідження його останків дозволили вченим минулого століття більш-менш точно відтворити основні риси його зовнішності.

На зріст він був трохи вищий від середнього (174–176 см), міцної статури. Мав правильні риси дещо вилицюватого обличчя. Ніс прямий із горбинкою. У нього було рудувате волосся. Сучасники зазначали, що Сірко мав «Божий знак»: на нижній губі кошового отамана з правого боку була родима пляма червоного кольору.

Тож подав з милосердя, із Божої ласки, і сприяння
 Козака їм одного, поклавши свій знак — карбування:
 З боку правого знак на губі, як червоний плат, сяє,
 Тож Сірком і назвали, як сторожа-пса, що усяк зневажає.
 Отак Бог його вибрав...

Великий гетьман коронний, майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський, який добре знав Сірка, писав: «Сірко — чоловік дуже тихий, поступливий, лицарський і, здається, дуже зичливий...»

Славнозвісний козацький ватажок був глибоко релігійною людиною, безсрібником, навіть аскетом, рідко споживав міцні трюнки. Він робив пожертви на храми та монастирі, зокрема опікувався Свято-Покровським храмом на Січі та Спасо-Преображенським Межигірським монастирем у Києві. Сірко добре знав Святе Письмо: у своїх листах вільно цитує псалми. У повсякденному житті намагався дотримуватися християнської заповіді всещирого прощення. Повертаючись із воєнних походів на Січ, як свідчить козацький літописець С. Величко, кошовий отаман «спершу віддав хвалу Всесильному своєму помічникові Богу й молебну подяку з усім військом Пресвятій Діві Богородиці».

За джерельними свідченнями, Сірко був фізично сильною людиною, мав глибоке почуття власної гідності й вирізнявся почуттям гумору та дотепністю.

Одного разу на бенкеті, влаштованому польським королем Яном Собеським у Ладжині, Сірко, пообідавши, вийшов із-за столу. Повернувшись, він побачив, що його місце зайняв полковник Павло Лисиця, мабуть позаздривши тій шані, з якою ставилися до відважного козацького старшини. При цьому полковник зауважив на адресу Сірка: «Завжди була важливішою лисяча шуба, ніж гостра шерсть куделя чи

вовка, така груба». На такий закид заздрісника отаман відповів:

«Правда, що лис є хитрішим, ніж будь-який домашній звір, але, звичайно, лисиця перед Сірком мусить смердіти у своїй шкурі, а якщо хто є невдячним, той і не гідний пошани». Сірко взяв зарозумілого полковника П. Лисицю за плече й викинув із-за столу, промовляючи: «Лисиці треба ховатися зі страху у нору, інакше Сірко її розкудлить!»

І хоча життя кошового позначене участю в постійних війнах, звитяжних битвах із ворогом, супроводжуваних неабиякою жорсткістю, він залишався великодушним і безкорисливим. Ніколи в запалі битви не переслідував ворога, що відступав, а в позавоєнний час ніколи не брав здобичі й не чинив розбою. Ні сучасники, ні народні перекази не звинувачують Сірка в жорстокості заради жорстокості.

Не чинив він нічого для слави й пожитку свого —
 Все для Бога та віри, для бранця і все для Хреста
 пресвятого!

Він відпускав бранців-немусульман без викупу, вимагав доброго ставлення до бранців-мусульман і євреїв. С. Величко повідомляв, що під час одного з походів полоненим, які прийняли християнство, І. Сірко дарував волю, частину передав на викуп, а решту відрядив до гетьмана І. Самойловича або царя. Сучасники наводять й інший приклад його доброго ставлення до бранців. Так, за кривду, завдану полонянці-туркені, чи татарці, чи черкешенці, він засудив козака-винуватця до смертної кари. Відповідно до іншого свідчення, за наказом Сірка багатодітній татарці повернули худобу, а дітям подарували сукно на одяг.

Кошовий отаман Війська Запорозького був самовіддано хоробрим і досить винахідливим: очолюючи кілька десятків козаків, громив сотні ворогів, а із сотнями козацьких молодців перемагав багатотисячне вороже військо.

Сучасники І. Сірка говорять про нього як про чуйного, обережного, терплячого козацького ватажка, який водночас міг бути рішучим та неблаганним у боротьбі з ворогом. Він не любив марнувати час, упадаючи біля жіноцтва.

І. Сірко був непересічною особистістю, наділеною неабиякими талантами: міг чудово орієнтуватися в безмежних степах, був влучним стрільцем, бив птаха в небі, а звіра в полі, рідко коли вони могли врятуватися від нього; коли пускав навмання стрілу під час походу, то, повертаючись, легко міг знайти її. Тогочасні джерела говорять про нього як про людину з розвиненою інтуїцією:

Як початок або ж як кінець припадав на час вдатний,
 Чи, як кажуть астрологи: час, що у бізі сприятний,

На війну не ішов, коли мав засторогу якусь, наче з неба,
 Потім раптом казав: «Це година пригожа, ударити треба!»
 А коли помилявся у виборі часу, бувало,
 В сні правдивім знак проби для нього нерідко з'являло.
 Не циганські ворожки чи бабські, криві людські плітки,
 Що тлумачать сни простим, тріщать, мов чечітки,
 А при розумі добрім він проби всілякі вчиняє,
 В дарі Божім цнота християнська людину вславляє!

Отже, доля дала йому «щастя, і розум, і мужнє серце, і зброю, і славу».

Розділ четвертий

I. Сірко–сім'янин. Родина отамана

На відміну від гетьмана Івана Мазепи, кошовий отаман Іван Сірко не уславився романтичними історіями, в народну пам'ять увійшов як вірний чоловік, добрий сім'янин, турботливий батько та дбайливий господар.

Як свідчать джерела, дружину Івана Сірка звали Софія. Вона, ймовірно, була молодшою від свого чоловіка, оскільки народила двох синів і двох доньок, коли йому було вже за сорок.

Однак, є версія, що Софією звали одну з доньок кошового.

Про Софію як дружину І. Сірка наявні згадки в народних думках та піснях.

*В городі Мерефі жила вдова,
 Старенькая жона Сірчиха–Іваниха.
 Вона сім літ пробувала,
 Сірка Івана в очі не видала...*

Відомо, що вона сильно хворіла і її возили до одного з київських печерських монастирів для «зцілення тіла та духу». Лише в 1654 році Софія, приїхавши до Мгарського Спасо–Преображенського монастиря, що під Лубнами, отримала зцілення від мощей Константинопольського патріарха святого Афанасія.

Дума про Сірчиху змальовує важку долю Софії, дружини козака, який довгі місяці й навіть роки перебував у воєнних походах та на Запорозжжі.

За народною думою, Софія Сірчиха була письменною.

Варто відзначити й те, що в народній думі Софію називають удовою,

тож стає зрозуміло, що вона поховала свого чоловіка.

Історик Д. Яворницький з'ясував, що доньки кошового вийшли заміж і, отже, Іван Дмитрович мав і двох зятів: «один — Іван Сербии, а другий — Іван Артемів, перший — козак з лівої сторони Дніпра, а другий — козак Харківського полку, обидва мешканці слободи Мерефи».

Дослідники вважають, що зятем Івана Сірка був Іван Федорович Сербии, лубенський полковник (1657–1658). Проте є й інша версія, згідно з якою зятем отамана був Іван Юрійович Сербии, згодом сотник Мерефи. Він був родом із Правобережної України. Як свідчать документи, у 1682–1684 роках він прагнув повернутися в батьківські краї, але московські воєводи, взявши в заручниці його дружину, змусили його відмовитися від цих намірів. Відомо, що Іван Юрійович Сербии керував будівництвом укріплень на Ізюмській лінії, обіймав посади соколовського сотника та харківського полковника (1687–1691).

В І. Сербина лишилася дочка Євдокія.

Друга донька кошового була одружена з мереф'янським козаком Харківського полку Іваном Артеменком, вихідцем із Правобережжя. У посаг від свого тестя він отримав слободу, яку згодом стали називати його ім'ям — Артемівка біля Мерефи.

Будучи мереф'янським сотником Харківського полку, Іван Артеменко виконував особисті доручення свого тестя І. Сірка до белгородського воєводи Григорія Ромодановського та гетьмана Івана Самойловича.

На початку 90-х років XVII століття, після спустошення Мерефи татарами, переселився на Воронежчину, де обложив слободу Битюг. Дослідники також установили, що він інколи навіть називав себе Сірком, мабуть прагнучи посилити свій авторитет і вказуючи на родинні зв'язки з відомим та шанованим отаманом.

Помер Іван Артеменко, найімовірніше, на початку XVIII століття.

Дума про Сірчиху–Іваниху говорить, що славний кошовий отаман мав двох синів — старшого Петра та молодшого Романа:

Тільки собі двох синів мала:
Первого сина — Сірченка Петра,
Другого сина — Сірченка Романа.
Вона їх до зросту держала
І ще од них слави–пам'яті по смерті сподівала...

Архівні джерела засвідчують, що старший син Петро Іванович Сірко був одружений із донькою представника молдавської знаті Міхая Хінкула, гармаша, сердара, одного з керівників повстання проти молдавського господаря Георгія Дуки.

У липні 1673 року козаки здійснюють вдалий похід на Крим, але для

сина кошового Івана Сірка він став трагічним: під час цього походу він загинув недалеко від «трьох зелених байраків», що були аж за річкою Тор, через зраду свого джури Голуба Волошина. Дума ж описує пошуки Петром разом із його джурую та, ймовірно, товаришем на ім'я Пилип Мерефіянський свого батька — Івана Сірка. Дума історично правдиво повідомляє про загибель Петра Сірка. Разом із ним гине і його товариш:

Козаки до Сірченка Петра словами промовляли:
 «Сірченку Петре! Не безпечно себе май,
 Коней своїх козацьких од себе не пускай».
 А Сірченко Петро на теє не повіряє,
 Під тернами-байраками лягає-спочиває,
 Коні свої козацькі далеко од себе пускає...
 Не успів Сірченко Петро між турки-яничари вбігати
 —
 Міг йому Голуб Волошин з плеч головку зняти.
 Тоді турки Пилипа Мерефіянського округ оступали,
 З плеч головку козацьку знімали...

Як свідчать іноземні джерела, другий син І. Сірка — Роман — був досить відомим та досвідченим воїном. Тому про нього були складені пісні та перекази:

Ой Лимане, Лимане,
 Ти, Сірку Романе,
 Да гей же ти, Сірку Романе!
 Ой що будем робити,
 Нема козакам по чарці горілки де взяти,
 Да гей же, де взяти!

Другий син був одружений із дочкою від першого шлюбу гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького. Як свідчать документальні джерела, його батько навіть відрядив сина з сотнею козаків на службу до польського короля Яна III Собеського. По смерті шанованого ним кошового, король узяв юнака під свою опіку, про що й повідомив запорожців: «Сина уродзонного Сірка, сина так великого мужа і вождя, відважного борця за цілісність християнства, ми притулили до себе і взяли під опіку, щоб показати світу, як ми вдячні рицарській праці його батька, сина пригорнув до себе завдяки пам'яті й заслугам його батька».

За версією народної думи, підтвердженою дослідниками, Роман Сірко помер у Мерефі, вдома, на очах своєї матері:

Сірчиха–Іваниха письмо читає,
 К сирій землі крижем упадає,
 Словами промовляє:
 «Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває:
 Первая печаль — що я сім год пробувала,
 Сірка Івана в очі не видала;
 Другая печаль — що Сірченка Петра на світі живого немає;
 Третяя печаль — що Сірченко Роман умирає».

В Івана Сірка був рідний брат, який загинув у Капустяній Долині, що на Черкащині, у бою проти польських військ навесні 1664 року.

Історики говорять і про родинні зв'язки між кошовим Іваном Сірком та гетьманом Петром Дорошенком: вони були кумами. Щоправда, дослідники сперечаються, хто в кого тримав дитину до хреста: Сірко у П. Дорошенка чи навпаки.

У тогочасному українському суспільстві шанували героїзм і самопожертву, був розвинутий культ героїчної особистості. Кодекс честі воїна мав за основу основ виконання обов'язку захисника і борця — захисника землі, де живе рідний народ і духи предків та борця з різноманітними ворогами. Бути керівником означало нести відповідальність перед тими, хто довірив йому владу. Відомо, що запорожці шанували своїх здібних полководців так само, як і не церемонилися з невдахами. Для козаків велике значення мали поняття честі й обов'язку воїна: «Хоч пан, хоч пропав — двічі не вмирати. Гей, нумо хлопці до зброї». І тому одним із стрижневих звичаїв у запорожців було побратимство, яке своїм корінням сягає ще часів скіфів. Коли хто з козаків обирав собі побратима, це означало, що віднині він за нього піде навіть на смерть. Обряд братання відбувався так: майбутні побратими, надрізавши пальці, капали кров у чашу з вином, занурювали в неї леза мечів, а потім, тримаючись один за одного, випивали. Після цього ніщо вже не могло розлучити їх. Джерела згадують, що в Івана Сірка також були побратими: Гнат Голобля, Павло Грибович, Грицько Дробиненко, Ярема Кваша, Григорій Минченко, Петро Перехрист, Григорій Чечельницький, Яким Тимнак, Яків Третьак та інші.

Розділ п'ятий

Роки звитяги

Політична та воєнна кар'єра Сірка припала на бурхливі роки Хмельниччини. Перше документальне повідомлення про участь кошового в цих подіях пов'язане із закінченням Жванецької битви 1653 року: він громить ординців, що брали ясир на Поділлі, повертаючись у Крим.

Запорозьке козацтво в 1654 році, після укладання Б. Хмельницьким військово-політичного союзу з московським государем Олексієм Михайловичем, було у непевному стані: чи залишатися вірнопідданими польського короля, чи визнати зверхність московського сюзерена, а чи то взагалі піддатись під протекцію кримського хана або турецького султана.

Джерела засвідчують, що Сірко не був серед тієї старшини, що безапеляційно підтримувала політичний вибір «Батька Хмеля». Він радше належав до тієї політичної партії, яка не схвалювала україно-московський союз 1654 року. Гетьман Богдан викликав його до суду за підбурення черні разом із полковником Іваном Богуном, але обидва втекли. Іван Сірко пішов за Дніпровські пороги, на Січ, де й залишився. Очевидно, конфлікт кошового з гетьманом Богданом позначився на його подальшій кар'єрі. І тому знову на політичній арені він з'являється тільки після смерті Богдана Хмельницького.

Козаки Поділля обирають його кальницьким полковником (1658–1660).

Іван Виговський, який став гетьманом у 1657 році, продовжив справу гетьмана Богдана в боротьбі за збереження незалежності Держави Війська Запорозького. Проте його державницька діяльність збігається із загостренням соціальної боротьби, що значно ускладнило суспільно-політичну ситуацію в Україні. У своїй політиці гетьман Іван Виговський спирався на козацьку старшину та шляхту, що послаблювало його позиції в боротьбі за владу. Були спроби відновити союз із Польщею на рівноправних засадах.

Союз із Польщею та загострення відносин із Запорозькою Січчю сприяли формуванню опозиції політиці гетьмана І. Виговського. Соціальна база гетьмана швидко зменшувалася. Його почали залишати навіть однодумці.

Україно-московський конфлікт, громадянська війна сприяли зміцненню позицій антигетьманської опозиції на чолі з Юрієм Хмельницьким, до якої приєдналися Іван Богун та Іван Сірко із запорожцями. Саме вони були серед старшинського угруповання, що допомогло Юрію Хмельниченку стати новим гетьманом.

Сучасники повідомляли про те, що Сірко організував виступ запорожців проти гетьмана І. Виговського після Конотопської битви (липень 1659 року). Гетьман наказав стратити бунтівних полковників Сірка та Богуну, але його наказ не був виконаний.

Прагнучи попередити можливий наступ на Москву (після розгрому І. Виговським московської армії під Конотопом за допомогою татар), московський уряд мав на меті організувати похід донських і запорозьких козаків проти Кримського ханства. До цієї акції московський воєвода В. Шереметев, який перебував у Києві, вирішив схилити опозиційно налаштованого до пропольської політики гетьмана І. Виговського Івана Сірка. Користуючись ситуацією, яка склалася, отаман здійснює походи на кримських татар та ногайців, що залишалися союзниками І. Виговського. Вийшовши з Січі на Побужжя в серпні 1659 року, він учинив напад на турецьку фортецю Аккерман (сучасний Білгород-Дністровський) та ногайські улуси. При цьому Сірко визволив велику кількість литовських бранців, яких згодом відпустив, а також захопив двох мурз, кількох вельможних осіб. Після цього він вирушив до Києва на допомогу боярину В. Шереметеву.

На думку сучасних істориків, намагаючись не допустити об'єднання сил кальницького полковника І. Сірка з армією московського воєводи В. Шереметева, гетьман І. Виговський наказав полковнику Тимошеві Носачу перешкодити їхнім планам. Проте полковникові І. Сірку вдалося завдати поразки висланим супроти нього військам, очолюваним полковником Носачем.

На прохання московського командування козаки чинили напади на війська й на самого кримського хана Мухаммеда-Гірея IV. Неподалік міста Умань І. Сірко розбив ординців і розташувався в гирлі Південного Бугу на Андріївському острові.

Такі дії полковника І. Сірка, на думку дослідників, негативно вплинули на позиції гетьмана І. Виговського. Хан Мухаммед — Гірей IV покинув Виговського й повернувся до Криму. У вересні 1659 року І. Виговському довелося зректися гетьманства.

Після усунення І. Виговського від гетьманської влади на козацькій раді в Білій Церкві Юрія Хмельниченка знову проголосили гетьманом України. Серед головних дорадників новообраного гетьмана був і полковник І. Сірко.

17 жовтня 1659 року на чолі старшини, серед якої був й І. Сірко, Ю. Хмельницький переправився на лівий берег Дніпра, де було московське військо, командири якого не наважувалися перейти на інший берег. 19 жовтня того ж року, прибувши до Переяслава, гетьман Ю. Хмельницький розпочав переговори з царськими боярами, а вже 27 жовтня підписав новий російсько-український договір — Переяславські статті.

Вважають що на Переяславській раді був присутній і кальницький полковник І. Сірко, який з іншими представниками козацької старшини належав до прихильників укладання нового союзу з Московією. Історики зазначають, що є дві версії тексту договору. Різниця між ними полягає в тому, що на одному з документів наявні підписи всіх старшин, а в іншому — підписи більшості старшин, у тому числі й підпис Сірка, були зроблені Ю. Хмельницьким. С. Величко також згадує, що замість І. Сірка угоду підписав Ю. Хмельниченко. Д. Яворницький, як й інші тогочасні дослідники, пояснював це тим, що Сірко був неписьменним: «Присяглася і підписалася козацька старшина, а в її числі і кальницький полковник Іван Сірко, за якого, через його неписьменність, розписався гетьман Юрій Хмельницький». Проте сучасні історики вважають, що так полковник намагався ухилитися від можливих зобов'язань перед московським урядом та залишити собі можливості для свободи маневрів. Але московський уряд, прагнучи мати союзника в особі популярного і впливового кальницького полковника, відзначив його царською нагородою за вірну службу.

Протягом осені 1659-го та зими 1660 року І. Сірко разом із наказним гетьманом М. Ханенком продовжив боротьбу проти І. Виговського, взявши участь в облозі Барського замку. За наказом гетьмана Ю. Хмельницького навесні 1660 року І. Сірко вів успішну боротьбу з ординцями, здійснив низку походів у кримські та турецькі володіння, зокрема похід на Очаків.

Під час Чуднівської кампанії (вересень — жовтень 1660 року) Сірко залишив Ю. Хмельницького, який уклав новий союз із Польщею — Слободищенський трактат (1660) — та успішно воював із кримськими татарами. У ході однієї сутички йому навіть удалося захопити 16 тисяч ханських коней. Цю новину польському королю повідомив покоєвий король Іван Мазепа.

Протягом 1661 року Сірко, як і інші козацькі старшини, не прихилився тоді ні до царської, ні до королівської величностей, успішно чинячи опір ординцям.

В умовах боротьби за владу на Лівобережжі Сірко не виявився прихильником і нового претендента на гетьманство — наказного гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка, звинувачуючи його та його небожа Хмельниченка в розв'язанні ними усобиць. Про гостроту конфлікту свідчить той факт, що наказний гетьман навіть видав універсал, прирікаючи Сірка мало не на смертну кару. Козацький полковник також не залишився в боргу. Як повідомляє літописець Самійло Величко у своїх листах до призвидців громадянської війни, Сірко погрожував усуненням з гетьманства: «Господь допоможе війську об'єднатися, і повстане чорна рада військова», «можемо взяти тебе й... викинути з гетьманства, як непотрібну п'явку з верші».

Втративши підтримку з боку козацтва, не маючи успіху в боротьбі за владу, батькового таланту політика і воєначальника, розчарувавшись, Ю. Хмельниченко вирішив постригтися в ченці. Новим гетьманом на Правобережжі був обраний Павло Тетеря.

1663 рік став доленосним у житті Івана Сірка: його вперше було обрано на надзвичайну і впливову посаду у Війську Запорозькому — кошовим отаманом.

Іван Сірко став кошовим отаманом у дуже складний і суперечливий час. Після 1660 року Правобережна Україна знову опинилася під владою Речі Посполитої. Це був час загострення боротьби між гетьманами за владу в Україні, час постійних спустошливих вторгнень на її землі польських і татарських володарів. За таких обставин від кошового отамана вимагалися талант політичного діяча, принциповість, досвід, глибоке розуміння військово-стратегічної ситуації, здатність робити відповідальний вибір. Як зазначають сучасні дослідники, політичними пріоритетами І. Сірка стають, по-перше, протистояння турецько-татарській експансії на українські землі, а по-друге, збереження непохитності вольностей Запорожжя.

У боротьбі за владу в Лівобережній Україні 1663 року І. Сірко підтримав кошового отамана Січі Івана Брюховецького. Саме підтримка знаного й авторитетного козацького старшини відіграла неабияку роль в утвердженні Івана Брюховецького як гетьмана. За цей учинок деякі сучасні історики звинувачують Сірка у «відсутності стратегічного мислення, схильності до різких політичних поворотів, навіть у політичній наївності».

Сучасники Брюховецького також відзначали наявну відмінність між двома козацькими лідерами. Так, автор тогочасної пісні «Курта» з неприхованою неприязню говорить про гетьмана І. Брюховецького і з симпатією оповідає про Івана Сірка:

Ой ти, батьку-Сірку,
Козацький барвінку,
Ти надівай шапку-бирку,
Ти надівай чабана-товаринку.

Обрання І. Брюховецького гетьманом підштовхнуло польського короля розпочати активні дії. На Правобережжі в січні 1663 року новим гетьманом стає зорієнтований на Польщу лицемірний честолюбець Павло Тетеря.

Протягом осені 1663 — зими 1664 року об'єднана 100-тисячна польсько-українська армія, очолювана самим Яном Казимиром, участь у поході якого була обумовлена великим бажанням узяти реванш після поразок від Б. Хмельницького, виступила на Лівобережжя. Король вирушив походом на Сіверщину, П. Тетеря — на Полтавщину (не бажаючи керувати

військом, він доручив командування авторитетному серед козацтва полковнику Іванові Богуну). Кінець листопада — початок грудня 1663 року позначився великими воєнними успіхами для польського війська. Польська армія, переправившись на лівий берег, зайняла Переяслав, Ніжин, Чернігів і Батурин. Мужній опір полякам вчинили жителі Салтикової Дівиці й Мени. Три дні захищався Короп.

У цей же період (жовтень — грудень 1663 року) запорожці, очолені І. Сірком, своє кошове отаманство здали Пилипчаті, та московські ратники на чолі з Григорієм Косаговым, калмики здійснили два походи на Перекоп і визволили невільників та зруйнували кочів'я ординців. Такі дії давали привід кримському ханові не поспішати з допомогою польському війську, яке в цей час, очолюване королем Яном Казимиром, вдерлося на Лівобережжя й очікувало весь грудень на підмогу татар. Докладаючи зусиль, аби привернути на свій бік авторитетного козацького ватажка, популярність якого дедалі зростала (його вже почали серйозно розглядати як претендента на гетьманську булаву), король Ян Казимир навіть послав йому з Шаргорода 300 золотих червінців і золотий ланцюг. Та відважний козацький лицар, звісно, відмовився від цього знаку королівської уваги.

На початку 1664 року фортуна зрадила полякам. 23 січня польське військо з'явилося під Глуховим, героїчна облога якого тривала два тижні. «Під Глуховим забаритися довелося», — писали польські учасники походу. Велику допомогу надав захисникам міста полковник Іван Богун, повідомляючи про плани польського командування (на думку деяких істориків, він належав до кола опозиційно налаштованих до П. Тетері старшин). 8 лютого 1664 року, втративши 4 тисячі жовнірів, Ян Казимир змушений був зняти облогу й вирушити до Севська, де 17 лютого об'єднався з литовцями.

Жорстоке поводження поляків викликало опір лівобережного козацтва. Дошкуляла зима. Становище україно-польських сил, очолених королем, стало погіршуватися. У цей же період, імовірно, при спробі арешту, королю стало відомо про належність полковника І. Богуну до опозиції, останнього було вбито.

Невдачі польської армії під Новгород-Сіверському прискорили королівське рішення. На військовій раді в лютому 1664 року було вирішено відмовитися від планів відновлення королівської влади на Лівобережжі та повернутися до Польщі. Король із частиною війська під тиском московської армії та козацьких полків лівобережного гетьмана І. Брюховецького відійшов через Білорусь до Польщі. Частину війська він направив на Правобережжя, де з лютого 1664 року розгорталася антигетьманське повстання. Про його масштаби писав і Павло Тетеря: «Ніде ми не зустрічаємо ворога в чистому полі, але він розсіяний по містечках і містах, і настільки уперто тримається... що нам доводиться хіба що приступом брати кожне з них...»

Здійснивши успішні походи на Крим, форсувавши Буг і Дністер, атакувавши турецькі села вище Бендер (Тягині), де «багатьох бусурман побив і здобич велику взято було», Сірко виступив на охоплене повстанням Правобережжя. «Сірко з кількома сотнями кінних свавільників, вийшовши з Дніпра, увійшов до України, бунтуючи поспільство, до котрого маса людей горнеться», — так описував події кримський хан Мухаммед-Гірей IV.

Проте є версія, згідно з якою Ю. Хмельницький начебто обмовився своїй сестрі (удові по Д. Виговському та дружині П. Тетері) про свій намір узяти участь у змові, ініціатором якої був І. Сірко. Та, у свою чергу, розповіла про це чоловікові, і Тетеря наказав арештувати Юрія-Гедеона. Його схопили в Городищі, коли він повертався до монастиря від своєї сестри. Прямих доказів його вини, як і вини митрополита Іосифа Нелюбовича-Тукальського, не було, але це не завадило П. Тетері спочатку відіслати їх до Львова, а потім — до фортеці Мальборк (Марієнбург) у Пруссії, де вони провели кілька років аж до укладення Андрусівського перемир'я (1667).

За іншою версією, участь І. Сірка в антигетьманському повстанні на Правобережній Україні була обумовлена свавіллям польської адміністрації, зокрема немирівського старости Домбровського, який наприкінці 1663 — на початку 1664 року наказав утопити сотника та кількох козаків. Їхні товариші втекли на Запорозжя, вчинивши у відповідь свавілля щодо польських посадовців, підбурили Сірка та Сулимку на повстання проти короля й Речі Посполитої, що й «почало тяжку війну в Україні».

У ході антигетьманського повстання відбулася низка кровопролитних битв між козацькими загонами Івана Сірка та московськими ратниками воєводи Г. Косагова — з одного боку, й об'єднаними силами полків П. Тетері та польських військ С. Чарнецького — з другого. Сірко досить успішно відбивався від польських військ, узяв в облогу П. Тетерю під Вільховцем, прагнув освоїти шляхи, які сполучали Правобережну Україну з Лівобережжям, діяв під Смілою, Лисянкою та Криловим. Піднявшись Дніпром вище Крилова, Сірко об'єднався з лівобережним гетьманом І. Брюховецьким, допоміг останньому укріпитися в Каневі. У квітні 1664 року Сірко виступає проти найжорстокішого карателя українського народу коронного гетьмана Стефана Чарнецького (якого за те, що він убирався в тигрову чи леопардову шкуру козаки з ненавистю називали «рябою собакою»). Битва під Паволоччю не принесла успіху жодному з воєначальників. Але й облога Черкас (де перебував І. Сірко) також була невдалою. Після семи днів він був змушений зняти облогу міста. Битва в Капустяній Долині завершилася перемогою І. Сірка. Але радість розгрому найлютішого ворога козацтва була неповною: у битві загинув рідний брат отамана. Прагнучи хоч якось дошкулити козацькому звитяжцю, поляки відрубали братові Сірка голову, настромили на корогву

й передали своєму воєначальнику.

Допомагаючи встановлювати владу на Правобережжі гетьманові І. Брюховецькому, Сірку вдалося здобути Медведівку, Чигирин, Умань і Брацлав, у якому захопив обоз П. Тетері зі скарбами, які той прагнув забрати з собою до Польщі. Запорожці захопили все Поділля та південну Київщину. У листі від 13 березня 1664 року Іван Сірко повідомляв Москву про визволення й приєднання відповідних земель до Гетьманщини. На думку сучасних істориків, цей Сірковий похід сприяв утворенню там гетьманства Петра Дорошенка.

Поширення влади Сірка на території від Дністра до Дніпра, посилення міжстаршинського протистояння, низка поразок, погіршення внутрішньополітичної ситуації на Правобережжі та зростання невдоволення демагогічною політикою І. Брюховецького змусили козацького воєначальника Івана Сірка наприкінці 1664 року повернутись на Слобожанщину. Він, харківський полковник, жив із сім'єю переважно в Мерефі.

Протягом 1665–1666 років Сірко час від часу тривожив своїми наскоками кримських татар. Так, джерела повідомляють про те, що харківський полковник Сірко розгромив татар під Балаклією і звільнив полонених, здійснив спільний із калмиками похід та походи під Перекоп та Очаків.

1667 року змінилося міжнародне становище, що було обумовлено укладенням між Польщею і Росією так званого Андрусівського перемир'я від 20 січня. Відкинувши умови Переяславської угоди 1654 року, Росія йшла на компроміс із Річчю Посполитою, але за рахунок територіального поділу України й визнання за Польщею права на правобережні землі, а над Запорозькою Січчю встановлювалося двовладдя цих двох держав. Дуже промовистою є оцінка тогочасним правобережним гетьманом П. Дорошенком домовленостей в Андрусові, висловлена в одному з листів до кримського хана: «...ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотіли».

«Андрусівський торг» (як влучно назвав ці події С. Величко) вкрай загострив міжусобну боротьбу. Були моменти, коли в Україні водночас були при владі три гетьмани різної політичної орієнтації, кожний із яких тягнув за собою козаків свого полку й обов'язково запрошував як своїх союзників ханські орди. Руїна досягла свого апогею. Громадянська війна спалахнула з новою силою.

Проти угоди рішуче виступив правобережний гетьман П. Дорошенко. Його заклики до боротьби за незалежність Вітчизни добули широку підтримку не тільки на Правобережжі, а й на Запорожжі та Лівобережжі. Антимосковську позицію зайняв І. Сірко.

Улітку та восени 1667 року правобережний гетьман П. Дорошенко розгорнув воєнні дії проти Польщі, які дістали назву Підгаєцької кампанії. У серпні того ж року в Україні з'явилася орда під проводом калги-султана Керим-Гірея, згодом прибули й турецькі яничари. У вересні об'єднані сили калги та Дорошенка розпочали регулярні воєнні дії. Останній, готуючись чинити опір ворожим силам, розраховував на непідготовленість Польщі. Але польний гетьман Ян Собеський, талановитий полководець, який стояв на чолі коронних військ, знав про наступ, що планувався. Розіславши універсали, він попередив шляхту прикордонних воєводств про загрозу татарського нападу, підготувався до відсічі й сам. У другій половині вересня 1667 року Дорошенко з 24 тисячами своїх козаків, із 40 гарматами й кількома десятками тисяч орди під проводом калги Керим-Гірея був уже в Галичині. Туди ж прийшли й три тисячі турецьких яничарів із 12 гарматами. Проти цих сил Ян Собеський міг виставити лише 15 тисяч регулярного війська й кілька тисяч озброєної челяді. Але його підтримав запорозький кошовий І. Сірко, який ще в січні 1667 року побував у Львові й заявив, що не визнає П. Дорошенка гетьманом і готовий зі своїми козаками вчинити диверсію проти Криму, аби стримати Дорошенкових спільників — татар. Собеський укріпився на дуже сильній позиції біля Підгайців, де на початку жовтня його облягли козаки й татари.

Майже два тижні витримував Собеський облогу, відбивши перший сильний штурм. Коли його сили почали слабнути, прийшла звістка, що Сірко вдарив на Перекоп і спустошив північний Крим.

Восени 1667 року Іван Сірко та кошовий Іван Ріг, який замінив його на отаманстві, повели з Січі кількатисячне військо на Кримське ханство. Козаки пройшли через увесь півострів і перебували там понад тиждень. Деякі історики вважають цей похід на Крим однією із воєнно-політичних помилок І. Сірка.

Полонені татари Єнакій-Атемаш, Чинасек та інші розповідали, що Сірко повів козаків від Кафи до Ширинбаївських улусів, тобто до володінь найвпливовіших феодалів-мурз. Із підходом свіжих сил хана, який стояв у Перекопі, готовий вирушити в Україну, розпочалася велика битва, що тривала три дні й дві ночі. Козаки зазнали значних втрат, а ще більших — ханські орди. Літописець Самовидець писав про наслідки цього походу: «Козаки орду зламали, і мусив хан уступати». Запорожці тоді визволили майже дві тисячі бранців, серед них — українців, росіян, білорусів, силоміць навернутих у рабство. Півтори тисячі невільників пішли на Запорожжя. У полон був захоплений малолітній син Ширин-бея. Розповіли, що після того, як «Сірко напав на Татарську землю, вчинив значну шкоду, набив, набрав, натовк, струснув ними, причесав чуприну круку», у Криму лишилися тільки «пси та коти».

Кошовий І. Сірко, за свідченнями сучасників, так пояснював мотиви свого походу на Крим: «Я ляхів не бороню, цих тяжких нам панів і гнобителів наших вольностей, одначе з двох лих я вибираю одне, менше, і за головного ворога вважаю того, хто забирає наше життя і кров, а не того, хто упоминається у нас про живність і доходи. Орда вогнем і мечем воює, вона наповняє свої пустині нашими жінками і дітьми, і подивіться, скільки татари знищили або запродали з козацького народу на галери! З ними треба воювати, Сам Бог каже наступати на тих ворогів Христового імені, щоб помститись за кривди, за потоптане ім'я Христове, за спалені або спрофановані церкви Божі. Ідіть за мною, я поведу вас. Тепер саме час, коли нема кому боронити Крим, можете за все помститися!»

За цей кримський похід Сірко отримав від царя схвальну грамоту.

Звістка про розгром ханських володінь запорожцями на чолі з Сірком викликала паніку татарських союзників П. Дорошенка, які не хотіли більше воювати в Галичині. Багато хто почав тікати з табору додому. Повторилася типова ще з часів Хмельниччини картина: таємно від своїх союзників Керим-Гірей розпочав 16 жовтня 1667 року переговори з Яном Собеським, і всього за якісь чотири години вже був готовий трактат про «вічну приязнь і непорушний мир». Що ж до козаків, то вони мали «залишатися в польськім підданстві на умовах, які мусила виробити спеціальна комісія».

Дорошенко опинився в настільки небезпечній ситуації, що йому залишилося лише наспіх копати шанці для захисту свого табору від «союзників». Коли на третій день Керим-Гірей запропонував своє посередництво, Дорошенко, не маючи вибору, приступив і собі до переговорів із Собеським. 19 жовтня 1667 року була підписана угода: Дорошенко й Військо Запорозьке обіцяли підданство королю й відмовлялися надалі від усяких інших протекцій; магнати й шляхта могли вільно повертатися до своїх маєтків; коронне військо не повинно було входити до козацької України; поляки були змушені визнати кордон козацької держави по річці Горині; залога в Білій Церкві мала бути зменшена, остаточне налагодження відносин відкладалося до найближчого сейму. Пакт був скріплений взаємною присягою Дорошенка та Собеського.

Після походів 1667 року І. Сірко вирушив на Слобожанщину, де провів зиму з родиною у слободі Артемівці; тут жила його дружина Софія з синами Петром та Романом і двома дочками.

Звістка про народне повстання 1668 року застала І. Сірка на посаді зміївського полковника. Тут, на Слобожанщині, він став свідком несправедливого поводження московських бояр з українським населенням, тому, будучи ревним оборонцем православного люду, він, перш налагодивши зв'язки з П. Дорошенком, виступив проти Москви на захист козацьких прав.

Тим часом погіршилася ситуація в Гетьманщині. Укладені лівобережним гетьманом Іваном Брюховецьким «Московські договірні статті» (1665) посилили позиції московських воєвод та бояр на Лівобережжі, послабивши натомість позиції гетьмана. Проти гетьмана ремствує рядове козацтво, яке одноставно заявляло: «у нас в предках бояр не бувало, а он заводит нові порядки, а вольності наші всі отходять».

Ще більше авторитет гетьмана впав після того, як із середини 1666 року в Україну почали прибувати царські воєводи для втілення умов договору на практиці. Їхня брутальна поведінка стосовно населення України, де, на відміну від Росії, кріпацтва в цей час не було, численні здирства та надужиття при проведенні перепису українського населення та обкладенні його податками — все це породжувало зростання антимосковських й антигетьманських настроїв у регіоні. З іменем І. Брюховецького тепер асоціювали московські нововведення.

Прагнучи хоч якось пом'якшити ситуацію, зняти напругу в суспільстві, Брюховецький віддав старшині таємні розпорядження не перешкоджати міщанам і селянам при їх вступові до козацького стану, який і надалі залишався під зверхністю гетьмана й не підлягав оподаткуванню на користь царя. Проте такі заходи, звісно, вже не могли виправити становище та зупинити зростання суспільного невдоволення в Україні, яке врешті в липні 1666 року вилилось у збройні виступи на Переяславщині. За допомогою російської зброї повстання вдалося придушити. Але таке розв'язання проблеми призводить до ще більшого падіння авторитету Брюховецького. Царські воєводи в цей час доносять з України, що «козаки де боярина и гетмана все не любят».

Андрусівська угода 1667 року ще більше посприяла тому, що й до того нечисленні лави прибічників Брюховецького почали танути з кожним днем. Обставини загнали лівобережного гетьмана в дедалі глухий кут. І від цього він став патологічно підозріливим і жорстоким. За найменшою підозрою в антигетьманських намірах старшин заарештовували й відправляли до Москви. Звідти ж дорога здебільшого прямувала до Сибіру, який у свідомості українців асоціювався тоді з колами пекла. А тому відправлення до Москви, за свідченням єпископа Мефодія, в Україні вважали карою, страшнішою навіть за смерть. І саме такому покаранню Брюховецький піддав генерального суддю Ю. Незамая, лисянського полковника С. Височана та інших старшин, запідозрених у змові.

Ще однією страшною ознакою часу стали багаття в гетьманській резиденції, у Гадячі, які сповістили про повернення в Україну похмурої середньовічної доби. За наказом І. Брюховецького на майдані в Гадячі «перед всім народом, за малую вину» спалювали жінок, звинувачених у чаклунстві. Нові пристрасті Івана Мартиновича не залишали йому часу для заняття військовими та адміністративними справами. І царські воєводи доносять в Москву, що козаки ремствують: «что это за гетман, который

сидит в городе, как в лукошке, а только за ним и діла, что відьм жжет».

Підтримку лівобережного населення Брюховецький втратив тоді остаточно. Грунт вислизав з-під ніг Івана Мартиновича, і він вдався до вкрай ризикованого, але єдино можливого в тих умовах кроку — розпочав переговори з правобережним гетьманом П. Дорошенком, готуючи виступ проти Москви.

На початку 1668 року Брюховецький скликав у Гадячі старшинську раду, на якій оголосив старшині сенсаційну новину — про свій намір розірвати з Москвою, визнати протекторат Туреччини, об'єднатися з П. Дорошенком і спільними зусиллями добиватися незалежності України. По закінченні ради до Стамбула, Бахчисарая та Чигирини вирушили послі лівобережного гетьмана, а по всій Україні були розіслані його універсали із закликом до повстання проти московського ярма. 24 лютого 1668 року Брюховецький надіслав із Гадяча зазивні універсали на Слобожанщину, в тому числі й до Мерефи. І. Сірко тільки-но повернувся з успішного походу до Криму, з-під Кафи. У листі — відповіді Брюховецькому від 8 березня (28 лютого) 1668 року він просив таємно прислати йому на допомогу три тисячі козаків Полтавського полку для боротьби проти московських військ. При цьому застерігав, щоб ці козаки не зробили «непотрібної шарпанини» і не тривожили слобідського населення».

8 лютого 1668 року розпочалося вигнання царських воєвод з українських міст, і дуже швидко майже все Лівобережжя (за винятком декількох добре захищених міст-фортець) було звільнене від військової присутності Москви.

Частина полковників, бачачи безсилість І. Брюховецького, проголосила старшим полковника Д. Многогрішного. Незважаючи на попередні запевнення П. Дорошенка скласти з себе гетьманські повноваження, «только б де войско совокупить вместе», І. Брюховецький ухилився від проведення об'єднаної ради, а коли правобережний правитель форсував Дніпро й повів свої війська проти Г. Ромодановського, Іван Мартинович кинувся навперейми своєму опонентові.

У понеділок, 7 червня 1668 року, супротивники зішлись поблизу Диканьки, на знаменитому Сербиновому полі, де десять років тому вже з'ясовували стосунки гетьман Іван Виговський та Мартин Пушкар. Але цього разу, на щастя, до масового побоїща справа не дійшла. Лівобережні козаки відразу ж заявили про свою готовність визнати владу Дорошенка і силоміць притягли свого правителя до намету переможця. Дорошенко наказав прикувати переможеного суперника до гармати. Натовп, який становили переважно лівобережні козаки, можливо ті самі, які п'ять років тому звели Брюховецького на вершину влади, неправильно зрозумівши зроблений правобережним гетьманом знак рукою й розцінивши його як смертний вирок, накинувся на свого володаря і, незважаючи на відчайдушні спроби запорожця Чугуя захистити життя свого давнього

приятеля, за кілька хвилин по-звірячому закатавав І. Брюховецького.

За наказом Дорошенка, який був проголошений на Сербиновому полі гетьманом обох боків Дніпра, тіло покійного перевезли до Гадяча і там з усіма почестями поховали в Соборній церкві. Напис на могильній плиті містив такі рядки:

От земного краю
 Прошу всіх посполу,
 В земном лежа долу,
 Не стався сурово,
 То дайми слово:
 «Вічна ему буди
 Память от всіх людей».

Із джерел відомо, що на території Слобідської України повстання 1668 року розпочалося в слободі Червоний Кут. Заколот досить швидко поширився й досяг міста Зміїва.

Зміївський полковник Іван Сірко 11 березня 1668 року, не дочекавшись допомоги від Брюховецького, разом зі своїм полком вирушив до Харкова. Воєначальник сподівався на підтримку містян, які допомогли б йому в боротьбі проти московських бояр. Проте харків'яни відмовилися допомогти Івану Сіркові. Як повідомляв чугуївський воєвода Григорію Ромодановському, жителі Харкова, мовляв, уже зрадили московському цареві. Проте Г. Ромодановський відповів, що вони все ще вірні монархові, а воєвода нехай самостійно розшукає зрадників, які йдуть разом зі зміївським полковником. Було також наказано брати повстанців у полон та спалювати села.

Після того, як чугуївський воєвода почав виконувати наказ белгородського воєводи, Сірко змушений був відійти від Харкова. У квітні 1668 року разом зі своїми козаками він спустошив село Борове, а вже в травні вчинив напад на слободи Колонтаїв та Мартову. Згодом він залишив Слобідську Україну та прибув на зустріч із Дорошенком за Дніпро. Новообраний гетьман України призначив його ніжинським полковником.

Відомо, що у вересні—жовтні 1668 року він перебував у Чигирині. Потім, зібравши військо на Січі, вирушає на Слобідську Україну, де продовжує боротьбу з московськими воєводами.

1668 рік позначений чотирма походами Івана Сірка до Криму. Всі вони були успішними. На думку сучасних істориків, Сіркові дії були погоджені з гетьманом Дорошенком, який у такий спосіб намагався схилити ханство на свій бік, особливо в умовах загострення політичної боротьби за гетьманство. Одержати булаву прагне небіж І. Брюховецького — Петро Суховій, підтримуваний татарами й запорожцями.

Подальші події засвідчили, що П. Дорошенко все ж був далекий від реалізації своїх політичних задумів. Уторгнення польських підрозділів змусило його залишити лівий берег Дніпра та повернутися на Правобережжя (щоправда, як зазначає О. Апанович, один із сучасників пояснював цей раптовий демарш тим, що гетьман отримав звістку з дому, з Чигирина, про зраду дружини; козацький літописець Самовидець писав, що вона «через плит скочила з молодшим»).

Після свого від'їзду на Правобережжя Дорошенко призначив полковника Д. Многогрішного, з яким був знайомий з часів Хмельниччини, на Лівобережній Україні наказним гетьманом, доручивши йому вигнати воєвод із Переяслава, Ніжина та Чернігова. Тільки-но П. Дорошенко залишив Лівобережжя, на Сіверщину (Ніжин і Чернігів) рушила московська армія на чолі з воєводою Ромодановським. Відсутність військової допомоги від П. Дорошенка, московські залоги в містах, тиск промосковсько налаштованої старшини і православного духовенства (особливо архієпископа Чернігівського Лазара Барановича), виступ із частиною запорожців і загонами татар П. Суховія, який почав виганяти звідти російські та вірні царю козацькі залоги, поставили наказного гетьмана в досить складну ситуацію.

Прибулі до Седнева брат гетьмана Василь, стародубський полковник П. Рославець і колишній ніжинський полковник М. Гвинтівка почали вмовляти Многогрішного повернутися під владу російського царя. Ці вмовляння потрапили на благодатний ґрунт, і Дем'ян Многогрішний відрядив їх на переговори з князем Ромодановським. Між останнім і Многогрішним встановилися жваві стосунки. Вони скінчилися тим, що Многогрішний і П. Рославець присягли на вірність російському цареві. Гетьман і воєвода зустрілися в Салтиковій Дівиці, де обговорили деталі відновлення російських залог в українських містах. Позиція Д. Многогрішного щодо союзу України з Московією чітко викладена в листі до чернігівського архієпископа Лазара Барановича: «Порадившись з полками лівобережного боку Дніпра, при яких вільностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государ нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славного пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей своїх з міст наших усіх — Переяслава, Ніжина, Чернігова — вивести, тоді «изволь», ваше преосвященство, написати царській величності: якщо нас по милості своїй прийме, вільності наші збереже і, що зробилося з вини Брюховецького, простить (а то зробилося від насилля воєвод і відняття вільностей Війська Запорозького), то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитися і сили наші туди направити, куди буде царський указ. Якщо царська величність нашою службою «возгнушається», то ми за вільності свої вмерти готові; якщо воєводи залишаться, то хоч один за одним померти доведеться, а їх не хочемо».

У листопаді 1668 року цар надіслав Дем'яну Многогрішному та Лазарю Барановичу грамоти, в яких «прощав» українському народові його «гріхи» перед царським урядом і заявляв про свою милість до нього.

У грудні того ж року в Новгороді-Сіверському відбулася старшинська рада ніжинського, чернігівського і стародубського полковників, у якій брали участь також представники низки лівобережних міст, які підтримували претендента на гетьманську булаву. Не довіряючи їм повністю, Многогрішний наказав наглухо зачинити обгороджений дерев'яним частоколом двір, а обабіч нього поставити озброєну варту з числа найнадійніших козаків. Після тривалої, тяжкої тиші перед присутніми виступив архієпископ Лазар Баранович. Він відразу ж запропонував обрати гетьманом Дем'яна Многогрішного. Обстановка розрядилася, усі враз заговорили й почали вмовляти претендента взяти булаву на знак своєї згоди стати гетьманом. Дем'ян Многогрішний довго відмовлявся від булави, «як стара дівка від хорошого нареченого», порівнював відомий історик В. Антонович. Врешті-решт він змилювався над присутніми й узяв булаву. Так відбулося обрання нового гетьмана України, суперечливого за характером і нещасливого за долею.

Для боротьби П. Суховія проти татар Д. Многогрішний об'єднав козацькі полки з військами боярина Ромодановського. Одночасно й Петро Дорошенко направив свої полки під командуванням свого брата Григорія на Лівобережжя. Союзником і опорою П. Дорошенка в боротьбі за гетьманську булаву став Іван Сірко.

Сірко не довіряв Суховієві. І ця недовіра кошового була небезпідставною: претендент на гетьманство влився до лав ординців і, за чутками, навіть прийняв іслам під іменем Агипат-мурзи (Ашпат-мурзи, Шамая).

26 січня 1669 року Сірко на чолі кінного та пішого козацького війська з гарматами дав битву під Ольховцем неподалік Канева. Він розгромив Суховієвого союзника — Батирчу-мурзу (Батиршу-мурзу), і сам претендент на булаву мало не потрапив у полон. Суховій зазнав нищівної поразки, а на полі бою лишилося чотири тисячі ординців. Майже всі козаки-запорожці залишили його.

У березні того ж року в Глухові відбулася рада лівобережних полків у присутності московських послів. На ній Дем'ян Многогрішний був затверджений гетьманом Лівобережної України.

Обрання Многогрішного гетьманом похитнуло позиції Дорошенка. І тому на козацькій раді в Корсуні (березень, 1669 року) підтвердили обрання гетьманом Дорошенка, який тут «турецькому султану присягу вчинив». Під час ради татари зробили напад на українські землі. Їм помстилися козаки на чолі з Сірком і полковниками О. Гоголем та Г. Щербиною у поході на Очаків, узявши в полон значну кількість бусурман.

Улітку 1669 року П. Суховій на чолі 20-тисячного козацького війська (п'ять правобережних полків та запорожці) взяв в облогу Дорошенка поблизу села Кононча над Россю. З Дорошенком було чотири тисячі козаків. У цій битві йому, ймовірно, допомагав І. Сірко. Дорошенко успішно відбивався, а потім залишив укріплення й дав битву в полі. Але його супротивники добре поставили артилерію і, підпустивши дорошенківців на близьку відстань, вдарили з гармат та рушниць, завдавши їм великих втрат (три тисячі). Але в цей час до табору прибув турецький чауш і наказав Суховієві відступити. Той не міг не послухатися, оскільки його головну військову силу становили татари, турецькі піддані. Він відмовився від гетьманства, а козаки, що були при ньому, пішли до Умані й проголосили уманського полковника М. Ханенка гетьманом.

На початку липня 1669 року з новою силою спалахнула боротьба за владу на Правобережжі. Ханенко, до якого приєдналися Юрій Хмельницький, Петро Суховій і кримські татари, виступив проти Дорошенка, котрий міг розраховувати на допомогу лише білгородської орди. Останній вийшов із Чигирини і рушив до Черкас, а звідти на річку Росаву.

Це був критичний для Дорошенка час. Саме тоді, 8 листопада (29 жовтня) 1669 року, відбулася вирішальна битва під Стеблевим. У розпал битви, коли вже союзники вдиралися на вал Дорошенкового табору, йому на допомогу несподівано прийшов Сірко зі своїми запорожцями та білгородською ордою, і тоді ситуація раптово змінилася. Ханенко мусив тікати, а Дорошенко здобув блискучу перемогу, знищивши п'ять тисяч татар. Білгородські ординці навіть полонили Юрія Хмельницького (начебто з сином Михайла Ханенка Павлом) і спочатку ув'язнили в Аккермані, а потім передали туркам. Ханенко ж знайшов притулок на Січі.

1670 рік уславився трьома походами І. Сірка проти кримських татар. Про один із перших походів мемуарист писав: «Сірко з кількома загонами запорізьких козаків сильно атакує татар, а з християнами не хоче воювати, як публічно визнає». Про успішну липневу облогу турецької фортеці Очаків і взяття великої здобичі (полонені, коні та худоба, рухоме майно) повідомив згодом царя сам Сірко. Він просив можновладця направити калмиків на допомогу запорожцям і прислати гармат із боєприпасами, щоб вирушити в морський похід.

2 вересня 1670 року в Острозі Ханенко уклав договір, за яким Правобережжя визнавало владу Польщі, а козацький стан отримував гарантію недоторканності своїх прав та привілеїв. Сірко в цей час віддалився від Дорошенка. Польські дипломати прибували на Січ, де вшановували Сірка і мирили його з Ханенком, наголошуючи на тому, що Дорошенко вступив у союз із ворогами християнства. Сірко вирішив підтримати Ханенка.

У грудні 1670 року Дорошенко ще більше зближується з Османською імперією. Тоді Сірко разом із Ханенком виступив проти Дорошенка. Під Ладжиним, як повідомляв автор «Віршованої хроніки», відбулася зустріч коронних гетьманів Яна Собеського та Д. Вишневецького і М. Ханенка з І. Сірком. Вони мали з собою шість тисяч козаків. Сірка зустріли «з булавою від короля, але він цього не прагнув, щоб через це Ханенко не мав болю. Там Ханенка цим клейнодом було надто уконтентовано». Козакам, «особливо Сіркові», обіцяли дати подарунки. Облога Кальника Яном Собеським та польним гетьманом Д. Вишневецьким не була вдалою. Сірко ж із М. Ханенком разом успішно воювали проти кримчаків. Після цього І. Сірко підступив до Тростянця, де вже тиждень польсько-український гарнізон на чолі із сотником Королем оборонявся від дорошенківців. Прихід Сірка допоміг польсько-українським військам. П. Дорошенко під покривом ночі спробував таємно відступити. Але на світанку це було помічено, й Сірко та інші кинулися навздогін і завдали втікачам утрат.

У січні 1671 року турки разом із козаками гетьмана П. Дорошенка готувалися до нового походу проти поляків. Козацькі полки на чолі з гетьманом М. Ханенком та І. Сірком підготували три тисячі чайок для морського походу, чим зірвали плани турків.

Спроби П. Дорошенка навесні 1671 року знайти порозуміння з Польщею завершилися невдачею. Гетьман, заручившись підтримкою кримського хана, знову розпочинав боротьбу з поляками. Узяв в облогу Білу Церкву. І хоча поляки завдали дорошенківцям поразки під Брацлавом, вони все-таки звернулися по допомогу до І. Сірка. Він напав тоді на ординські становища і зірвав плани татар, здобувши над ними блискучу перемогу. Такі дії кошового обурили Дорошенка, який мав намір судити його. Сірко ж підтвердив свій союз із Ханенком, хоча й відкрито не поривав із Дорошенком.

Польський уряд, вбачаючи в Сіркові досить авторитетного козацького вождя, всіляко намагався здобути його прихильність. Король Михайло Вишневецький обдаровував його: дав на 200 червоних золотих блавату (рід матерії) та доброго сукна. Сандомирський воєвода подарував Сіркові кунтуш із соболями, а також коштовну шаблю.

У вересні 1671 року Сірко пристав на пропозицію Ханенка спільно йти на Бендери, аби внеможливити надання допомоги білгородськими ногайцями Дорошенкові. Вони разом захопили Білгород, Тягиню й понад десяток сіл, завдавши дуже значної шкоди ногайським улусам у Буджаці. Є також дані й про те, що той самий час Сірко й Ханенко разом напали на переправах на орду кримського хана, який поспішав на допомогу Дорошенкові. Після триденних боїв вони домоглися того, щоб хан пішов воювати проти Дорошенка.

Спроби П. Дорошенка протистояти Сіркові та Ханенку успіху не мали. Дорошенко хотів перестріти Сірка, який ішов окремим шляхом. Але, дійшовши до Ладижина, він не зміг переправитися там через Буг, бо тоді річка широко розлилася. Тим часом Ханенко прибув на допомогу Сіркові, їхні війська стали кількісно переважати дорошенківські. Довелося Дорошенку повертатися до Германівки. А шляхи Ханенка й Сірка знову розійшлися: перший пішов до Ладижина, а другий — до Рашкова, і тамтешні козаки йому піддалися. Вони зустрілися біля Шафранця з військом Дорошенка, але останній не зважився дати їм бій, оскільки ординці Суїн-Кази покинули його й пішли на Дон. Гетьман тоді повернув до Чигирини. Ситуацією відразу ж скористався коронний гетьман Ян Собеський, посиливши свій наступ на правобережні міста, частина яких підкорилася йому сама, інші ж він узяв силою.

Дорошенко не міг пробачити своєму «хлібоїдцю» Сіркові його допомоги ворогам — Ханенкові й полякам. Але ситуація складалась не на користь правобережного гетьмана, авторитет якого дедалі падав, натомість авторитет і вплив Сірка зростали. Очевидець тих подій писав: «Тепер так тягнуться до Сірка, як було за Хмельницького, коли всі до нього тягнулися, і міста піддаються йому».

Як зауважують історики, тоді сталася подія, яка певною мірою позначилася на подальшій долі Івана Дмитровича.

У жовтні 1671 року до табору коронного гетьмана Яна Собеського прибули Ханенко та Сірко з козаками, щоб заявити про свою вірність Речі Посполитій. Натомість коронні гетьмани заприсяглися зберегти козацькі права та вольності. Ханенко виголосив урочисту промову. Наступного дня на честь союзників Ян Собеський улаштував бенкет, на якому «випили декілька жбанів української горілки та стріляли з усіх гармат польської артилерії». Вранці 14 жовтня 1671 року на військовій раді за участю козацької старшини було вирішено переправлятися через Буг і йти на Кальник. З огляду на те, що Кальник був добре укріплений, а ослаблене польське військо не мало важких гармат, вирішили розпочати переговори. Але командир тамтешньої залоги сердюків відмовився капітулювати, і тоді союзники 17 жовтня розпочали обстріл міста з 17 (12 польських і 5 ханенківських) гармат і двох мортир. Обложені трималися стійко, відкрили у відповідь сильний вогонь і мало не вбили самого Яна Собеського. Місто не піддавалося, тому коронний гетьман 19 жовтня відступив до Іллінців, де й став табором. Оскільки до Кальника йшла підмога від Дорошенка та ординців, Ханенко та Сірко об'єднали свій табір із польським. 20 жовтня відбулася битва під Кальником. Дорошенківці встигли ввійти до міста, але татари потрапили під тяжкий удар польської кінноти й були дощенту розгромлені. Після бою під Кальником Собеський прийняв рішення поставити коронне військо між Бугом та Дністром. Ханенко ж мав піти до Бершаді, а Сірко — до Ладижина, «до своїх квартир».

У цей час до польського табору прибули королівські посли, які привезли Ханенку гетьманські клейноди та гроші. Сіркові, «від якого тут вся справа залежала», було видано 200 червоних золотих.

27 жовтня 1671 року козаки провели раду, на якій гетьманом був знову проголошений Ханенко. Фризький мандрівник і мемуарист Ульріх фон Вердум твердив, що на цій раді лунали голоси й на користь розумнішого, більш досвідченого, витриманого та сміливого Сірка. Але козацька старшина побоювалася зростання авторитету кошового, який керував козаками міцною рукою, і нацькувала на Сірка «чернь». Відтак кандидатуру Сірка не підтримали, ба навіть лунали заклики вбити кошового, і його мало не порубали шаблями. Сам Собеський був дуже невдоволений козацьким вибором гетьмана.

Наприкінці жовтня 1671 року польські війська змушені були відступити до Брацлава, ставши на зимові квартири між Дністром та Південним Бугом, а сам коронний гетьман виїхав до Львова. Залишив Україну й король.

До листопада того ж року «Подністров'я, Рашків, Могилев, Стіна, Надбужжя, Брацлав, Винниця, Ладизин та інші» були захоплені польським військом та козаками Ханенка й січовиками.

У грудні 1671 року Сірко здійснив короткий, але успішний похід проти білгородської орди. За цей похід король Михайло Вишневецький листовно висловив щиру подяку Сіркові, побажавши йому успіхів у подальшій боротьбі проти «ворогів Святого Хреста, щоб вони не взяли гору над християнами і щоб Україна, золотий край, процвітала у надійному мирі». Король похвалив кошового отамана й за вагомих внесок у справу об'єднання «Низового Війська з нашим Військом Польським» висловлював надію, що Сірко й далі добиватиметься «віддалення поганих від України».

Кінець 1671 року був не зовсім вдалим для Речі Посполитої. Кальник узяти не вдалося. Загрожувала ординська небезпека, а зимувати у спустошеному краї було тяжко. Захвилювалися й запорожці, які обіцяли навесні покинути Ханенка та Сірка, стосунки між якими значно погіршилися. Кошовий мав більшу повагу серед козаків, і Ханенко боявся, що він заволодіє гетьманською булавою. Сірко ж побоювався чергового ординського нападу, тільки-но замерзнуть ріки. Активізував свої дії Дорошенко. Два десятки міст повернулися під його зверхність. Силістрійський паша дав йому на допомогу кілька тисяч своїх вояків. У грудні 1671 року Дорошенко пішов на Ладизин, жителі якого явно йому симпатизували (у місцевому замку укріпився, однак, Ханенко), потім штурмом узяв Тростянець, знищивши польську залого. Ханенко був у відчаї, і його врятував від падіння лише прихід нових коронних військ у Побужжя. Допоміг йому й Сірко. Спільними зусиллями вони завдали поразки військам Дорошенка й орди біля Тростянецького замку. Деякі історики говорять і про успішні дії Сірка проти білгородської орди.

1672 року Сірко оженив свого сина з донькою молдавського боярина Хінкула, а потім вирушив зі сватом проти молдавського господаря Георгія Дуки, скинув його з престолу і посадив замість нього свого свата Хінкула. Після цього кошовий вирушив на Лівобережну Україну. У степу за Куяльником Сірко розгромив загін білгородського мурзи, поранив останнього й захопив його в полон.

У цей же період між Сірком та козаками виник конфлікт, пов'язаний із невиплатою коштів, обіцяних поляками за союз. Козаки почали дорікати кошовому, погрожуючи перейти на бік московського царя.

У березні 1672 року Сірко з 500–1000 козаків перебував під Чечельником, звідки мав намір піти на Лисянку й Чигирин, а потім — і на лівий бік Дніпра. Похід на Лівобережжя був обумовлений змінами, що відбулися в Гетьманщині.

13 березня 1672 року Д. Многогрішного позбавили гетьманства та заслали до Сибіру. Разом із ним була заслана і його сім'я, і його сподвижники — «співучасники». Новина про падіння Многогрішного зацікавила Івана Сірка. За версією Дмитра Дорошенка, кошовий «рішив спробувати щастя, покладаючись на свою популярність серед козацької черні та на свої знайомства серед московських воєвод».

Про наміри Сірка швидко довідалися в Москві. Там уже давно знали про його впливовість серед запорозьких козаків та військові здібності. Але не забули московські правителі й про волелюбний характер кошового, прагнення до повної незалежності та про його ненадійну вдачу. Тому вирішили будь-що не допустити Івана Сірка до гетьманських клейнод України.

Щоб І. Сіркові не дісталася булава, правобережний гетьман П. Дорошенко та полковники, зокрема Федір Жученко, вдалися до зради.

Сірко зі своїм зятем Іваном Сербиним прямував до Курська, де стояв московський воєначальник князь Ромодановський, але той уже отримав наказ заарештувати кошового й навіть дістав гроші від царя на цю справу (2 тисячі червінців). 29 (19) квітня 1672 року в Санжарах (Нових Санжарах) кошового заарештував і забив у кайдани полтавський полковник Федір Жученко під тим приводом, що Сірко начебто хоче організувати заворушення на Лівобережній Гетьманщині. Отамана в кайданах відвезли до Батурина, не давши можливості прихильникам відбити його в конвою. Сучасник так повідомляв про ці події: «Сірка теж, небораку, який їхав до дружини, з полковником Левенцем у Полтаві за Дніпром було схоплено і у потрійних кайданах його попроварили московіти до своєї столиці». Потім коронний гетьман Собеський клопотався через свого посла в Москві про визволення Сірка.

Польська дипломатія вважала, що Сірко був жертвою інтриги Дорошенка. Деякі історики вбачають у цих подіях руку майбутнього гетьмана Самойловича, який вважав кошового своїм головним

конкурентом. Саме він підмовив старшин написати цареві листа, який сповіщав про арешт Сірка, і не випадково пізніше перешкоджав звільненню отамана із сибірського заслання. Невдовзі від московського уряду надійшов наказ відправити кошового до Москви. Звідти його шлях пролягав до Тобольська.

Черговий наступ Османської імперії проти Речі Посполитої навесні 1672 року змусив польську дипломатію активізувати свої дії щодо визволення Сірка з московського заслання.

Цар Олексій довго вагався і лише на початку 1673 року, перед загрозою турецького нашестя на Московію, наказав звільнити І. Сірка із заслання й доправити його до столиці. Самойлович же всіляко добивався, щоб опального отамана принаймні затримали в Москві.

20 березня 1673 року цар наказав привести до палат Сірка. Тут у присутності бояр, зокрема князя Юрія Долгорукого та боярина Артемона Матвеева, а також московського патріарха Пителима, ніжинського протопопа Симсона Адамовича та інших осіб, був улаштований, за словами останнього, «страшний суд» над Сірком, якого вмовляли вірно служити цареві, причому патріарх погрожував анафемою в разі порушення кошовим свого слова.

На початку квітня 1673 року «козацького гетьмана» Сірка відпустили на Запорозжя з дозволом набрати військо з лівобережних козаків на війну проти Туреччини й Криму, йому на допомогу дали 15-тисячне московське військо на чолі з князем Юрієм Борятинським. При цьому Сіркові нагадали про необхідність вірно служити цареві та королю, а запорожцям, які не могли здійснити морський похід через брак «препаратів» та зиму, цар дав кілька гармат, пороху, свинцю, грошей та припасів.

У травні 1673 року Сірко здійснив кілька успішних походів, унаслідок яких захопив Іслам–Кермен, Ізмаїл та Очаків, пошарпав Тягиню, околиці Сорок і Крим, багатьох ординців узяв у полон. Кошовий удерся в Крим, форсувавши Сиваш. Він дійшов тоді до Бахчисарая і загнав хана з його двором у гори, визволивши кількох тисяч невільників, «однак свого сина він там втратив». Ідеться, вочевидь, про Петра Сірка. Ця втрата, поза сумнівом, завдала тяжкого удару старіючому кошовому отаману, який помстився ординцям, і ті ще довгий час не наслідувались виходити з Криму.

Навесні 1673 року гетьман Самойлович разом із царським воєводою Ромодановським здійснили похід проти Дорошенка, але зазнали поразки, на що Сірко зауважив: «Доручили гетьманство — мужикові, що вміє тільки своїх руйнувати!»

У серпні того ж року Сірко спустошив Очаків та Іслам–Кермен.

А наприкінці вересня кошовий дізнався від полонених про наміри кримчаків вдарити на міста Гетьманщини. Тоді 8-тисячна орда напала в степу на нього і три дні намагалася захопити козацький табір, але безуспішно. 25 вересня запорожці спустилися човнами на низ Дніпра і вдарили на Тавань. Поблизу нової турецької фортеці розгорнулася битва, внаслідок якої козаки взяли гору й захопили в полон командувача турецького загону Велі-агу, який надав цінну інформацію про наміри султана Мухаммеда IV йти на Київ і про турецькі війська в Хотині та Кам'янці-Подільському.

Восени 1673 року Сірко продовжував боротьбу проти бусурман, спустошуючи околиці Азова. Внаслідок кривавої битви йому вдалося відбитися від Юзуф-паші. Відомо також про походи на Крим, на Тягиню, землі білгородської орди. І Сірко повсякчас непокоїв Кримське ханство своїми нападами.

За наказом московського царя він разом з Самойловичем мав виступити в похід проти Дорошенка: якщо той піддасться, його залишали гетьманом, якщо ж ні, треба було обирати іншого «вірного».

1674 року політична ситуація на Правобережжі змінилася. Правобережні полки, що підтримували Ханенка, перейшли на бік Москви. Навесні розпочинався україно-московський наступ на Правобережжя. Брат Дорошенка Григорій зазнав поразки. Сірко встановив більш тісний контакт із гетьманом. Відбувся обмін посольствами.

Спроби налагодити стосунки з Дорошенком та можливий союз із Кримським ханством лякали Москву. Щоб відвести від себе підозру, Сірко у червні 1674 року організував промисел над ординцями. Саме тоді він і перехопив Дорошенкового посла — Івана Мазепу. За словами літописця Самійла Величка, запорожці хотіли вбити Мазепу (бо той вів бранців як дарунок ханові), але Сірко не допустив цього, сказавши пророчі слова: «Панове браття, просим вас, не убивайте цього чоловіка, може він вам і вітчизні нашій вперд згодитися». Мазепа провів у степу з Сірком цілих п'ять тижнів, а потім Самойлович дедалі сильніше став наполягати на видачі Мазепи та ще одного полоненого татарина. Це суперечило січовим звичаям, до того ж Сіркові зовсім не хотілося йти на поступки Самойловичу, який його, м'яко кажучи, недолюблював. Тоді московський воевода наказав заарештувати в Харкові дружину кошового та його зятя, харківського козака І. Артеменка, і привезти під вартою до табору московських військ. Коли Артеменко прибув, Ромодановський послав його на Січ, наказавши, щоб його тесть видав Мазепу. Сірко мусив поступитися. 16 червня 1674 року він послав Мазепу до московського табору, але прохав не віддавати полоненого в неволю, а дати йому можливість жити в Україні, аби не казали, що Військо дарує життя, а Сірко віддає в неволю. Самойлович і тут постарався поінтригувати проти кошового отамана, написавши цареві, що треба більше довіряти полоненому Мазепі, ніж Сірку.

Поговоривши з Мазепою, Самойлович пом'якшав. Він хоча і відправив Мазепу до Москви, просив царя бути милостивим до полоненого і повернути в Україну, що й було потім зроблено. Мазепі дозволили жити на Лівобережній Гетьманщині, де він знову розпочинав свою політичну кар'єру, але вже при лівобережному гетьманові, як підданий московського царя.

Із подіями 1674 року пов'язана й історія про самозваного «царевича Симеона», який з'явився на Січі ще в грудні 1673 року після поразки масштабного повстання донських козаків на чолі зі Степаном Разіним у Московії. І. Сірко дав притулок самозванцеві. Дмитро Яворницький цілком слушно зауважив із цього приводу: «Важко припустити, що Сірко, людина досвідчена, далекоглядна й прониклива, вірив у достеменність походження особи, котра називала себе сином царя Олексія Михайловича, і в щирість байки самозванця про втечу з Москви... Найімовірніше, Сірко розіграв у цьому випадку роль людини, переконаної в істинності царственного походження Лжесимеона, — така роль була корисна йому для того, щоб тримати Москву у своїх руках і тим самим зберігати політичну незалежність Запорожжя. Можливо, до цього приєдналася й помста за заслання до Сибіру».

Москва зажадала видачі самозванця. Після повернення з успішного походу проти татар Сірко покликав до свого куреня суддю, писаря, курінних отаманів, поважних запорожців, а також московських послів, оголосивши врешті про необхідність відкласти раду, яка тільки й може дати дозвіл видати «царевича». Щодо видачі останнього розгорнулася гостра дискусія між старшиною та послами, після чого старшина пішла на бенкет, улаштований самозванцем. Більше того, Лжесимеон у супроводі старшини та 300 запорожців (Сірка між ними не було) сам прийшов до послів. Тоді вибухнув скандал і справа мало не дійшла до крові. Потім за наказом Сірка представники старшини ще й дорікали послам за те, що ті спробували вбити «царевича». 22 березня відбулася козацька рада, на якій усупереч царській волі було вирішено не видавати Лжесимеона, бо з Січі ніколи нікого не видавали. На цьому особливо наголошував Сірко, який, зокрема, сказав: «Як одного його видамо, тоді й усіх нас Москва по одному розтаскає. А він не вор і не шахрай, справжнісінький царевич, і сидить, як птиця в клітці, і ні перед ким не винен». Після цих його слів пролунали погрози декого з козаків забити послів. Сірко не допустив цього, бо через такі дії могли постраждати ув'язнені Самойловичем січовики, і несподівано почав агітувати за необхідність відрядити посольство до Дорошенка за клейнодами, що й було вчинено. 23 березня Сірко скликав у себе старшинську раду, яка ухвалила не видавати «царевича», бо інакше бояри перехоплять його. Кошовий не боявся навіть блокади Січі, бо в разі потреби хліб їй дадуть кримські міщани «і раді будуть, аби тільки брали, так само як за гетьманства Суховія давали хліб із-за Перекопу». А про

«царевича» вже відомо й кримському ханові, та й султан хоче йти на Київ. Узагалі, хто з монархів виявиться сильнішим, «той і государ нам буде». Потім Самойлович підозрюватиме Сірка, що той тримав самозванця, бо сподівався на прихід калмиків, із якими начебто хотів іти походом на Астрахань та Сибір. Кошовий не раз висловлював своє невдоволення політикою лівобережного гетьмана й навіть заявляв: «Коли б мені, Сірку, гетьманство дали... бодай на рік... або... Попович (так козаки прозвали Самойловича з огляду на його походження) дав мені чотири козацькі полки — Полтавський, Миргородський, Прилуцький та Лубенський, — то я б знав, що з ними діяти, і увесь Крим спустошив би».

27 березня, перед літургією в церкві, Сірко послав священника з одинадцятьма курінними отаманами, які мали перевірити наявність на тілі у «Симеона» царських знаків. Ті знайшли на грудях якісь плями й витлумачили їх як царські знаки. Тоді Сірко заявив послам, що «царевича» їм не видадуть, доки не почує наказу щодо нього з вуст самого царя. Це рішення й ухвалили наступного дня на раді.

До Москви відрядили посольство. Самойлович переказав послами «мудру» пораду цареві: щоб цар Олексій Михайлович звелів конфіскувати будинки й усе господарство Сірка, а його дружину та зятів — тримати у фортеці в Переяславі, з дуже численного (близько 300 душ) козацького посольства залишити майже всіх у Москві як заручників і в разі необхідності стратити, також блокувати Січ. Передчуваючи таку ситуацію, отаман наказав пильно стерегти «царевича», бо в разі його втечі життям заплатили би чимало товаришів і навіть члени родини кошового.

Лише після повернення в червні 1674 року запорозького посольства з Москви, де йому довели несправжність «Симеона», того було видано царському урядові. У Москві самозванця допитали. «Царевич Симеон» твердив, що його примушував так називати себе Іван Сірко, який мав намір іти походом на Москву й бити бояр. Зрештою Лжесимеона стратили на Красній площі. За видачу самозванця цар Олексій Михайлович обдарував Сірка соболями, а потім надав на його прохання містечко Келеберду на лівому боці Дніпра, поблизу Переволочної, де Сірко хотів жити з дружиною та дітьми, а саму Переволочну з її стратегічною переправою — Війську Запорозькому.

Цього ж року султан Мухаммед IV із величезним військом вдерся на Поділля, захопивши й вирізавши населення Ладжина та Умані, в яких перебували чимало мирних жителів із сім'ями, рятуючись від ворогів. Сірко, як міг, допомагав правобережцям, але сил для успішного протистояння величезній армادі він не мав. На початку липня отаман перейшов Інгул і зупинився в Чечельнику, а потім в Умані. Він хотів ударити на турків поблизу Оргієва в Молдавії, але, усвідомивши величезну перевагу ворожих сил, був змушений відступати зі здобиччю до Умані та Капустяної Долини, звідки продовжував чинити напади на ординців.

Як писав польський хроніст, дії отамана не були марними: татари тоді не могли надати туркам належну допомогу, бо дізналися про «запорозького козака» Сірка, який «згромадив чималу ватагу людей, вдарив на Крим, на ногайців, на Перекоп і там вчинив значну шкоду. Тоді вони відпросилися у свого турецького паші боронити (себе) і невдовзі після взяття Умані відступили від турків». Калга-султан спробував перехопити Сірка, але невдало. Кошовий отаман дуже сподівався на допомогу Самойловича, який міг би повести в бій лівобережних гетьманців та московські полки. Однак той відмовився виступити спільно з Сірком і відрядив до Умані тільки 6 тисяч козаків на чолі з полковником Мурашком, прирікши їх на загибель. Цього кошовий не міг пробачити гетьманові.

Тим часом Дорошенко з ордою дійшов до берегів Дніпра і вже намірявся перейти на лівий бік. Але цей план зірвав Сірко, який ударив на Крим разом зі своїми козаками, а також донцями й калмиками.

У Пилипів піст 1674 року до Сірка на Січ прибула сотня калмиків, але тоді не було можливості виступити з ними в похід, бо розпорощене військо відпочивало і не було коней.

Кошовий отаман подякував калмикам, дав їм провіант і відпустив вільно. Ян Собеський відрядив на Січ Яна Завішу задля організації нападу запорожців на Крим, але надто підозріливий Г. Ромодановський перехопив посла, 8 тижнів тримав під вартою і не пустив на Січ. Це потім далось взнаки самому Г. Ромодановському, який був змушений через турецьку небезпеку тікати на лівий берег Дніпра, покинувши при цьому 17 гармат і втопивши в річці 5 тисяч свого війська.

На початку 1675 року коронне військо почало готуватися до виступу проти Дорошенка. Самойлович боявся, що поляки насправді вдарять на нього, став писати нові доноси в Москву на Сірка, звинувачуючи його у зраді цареві. Зокрема, він звинуватив кошового в намаганні піти походом на Москву подібно до Степана Разіна і наголосив, що, якби не старшина, отаман здійснив би свій намір. Однак вагомих підстав для такого звинувачення в Самойловича не було.

У 1675 році, отримавши фінансову підтримку, Сірко організував успішні походи проти татар і турків. Кошовий написав у травні цього ж року цареві листа, в якому просив дозволити йому спокійно жити в Мерефі «в своєму домі» з жінкою та дітьми, але цар відповів Сіркові повною відмовою за всіма пунктами. Отаман намагався налагодити стосунки з гетьманом Самойловичем, але той вбачав у кошовому свого потенційного конкурента, і тому плідної співпраці між двома козацькими керманічами не було.

1675 року Дорошенко, переконавшись у тому, що його союз із Туреччиною не справдив надій, почав шукати нових союзників. Оскільки в Батурині сидів його заклятий ворог Самойлович, правобережний гетьман звернувся до Сірка. Останній же побачив тут нову можливість об'єднати

сили Правобережної й Лівобережної Гетьманщини, Запорозької Січі й зрештою ліквідувати небезпеку з боку Османської імперії, спираючись на допомогу Московщини, Речі Посполитої та інших держав. Крім того, Сірко сподівався відновити пріоритетну роль Січі у виборах гетьмана України. З огляду на це він охоче пішов на зближення з Дорошенком, забувши про недавню ворожнечу.

Сірко вирушив до Чигирина на зустріч із правобережним гетьманом. 20 жовтня 1675 року його урочисто зустрів за п'ять верст від гетьманської столиці П. Дорошенко в супроводі духовних осіб та козаків. Тут кошовий присягнув на Євангелії, що не вчинить гетьманові кривди; був відправлений і молебень за здоров'я. Після урочистої зустрічі і проведення загальної ради П. Дорошенко оголосив про розрив з Османською Портою та перехід «під царську руку». Через три дні він присягнув на вірність на Євангелії перед Сірком, і представниками запорожців, і перед всіма жителями Чигирина. Дорошенко передав кошовому булаву, прапор та інші клейноди, але той залишив їх правобережному гетьманові. Тоді ж Сірко й Дорошенко сповістили про цю подію Самойловича, надіславши йому листи. Потім цілий день Дорошенко та Сірко стріляли з гармат та рушниць і випустили з тюрми всіх в'язнів і полонених.

Козакам не сподобався далекоглядний крок свого ватажка, що мав на меті зблизитися з Дорошенком. Запорожці мало не вбили Сірка.

Дорошенко й Сірко вирішили досягти максимально можливих позитивних результатів у дуже складній ситуації. Внаслідок переговорів у Чигирині та присяги Дорошенка зміцнювалися позиції Січі й кошового, зменшувався вплив лівобережного гетьмана Самойловича. Дорошенка ж і надалі мали записувати до царського указу гетьманом, і він міг сподіватися щонайменше на почесну відставку, а в кращому разі — на більш успішне продовження політичної кар'єри. Порозумівшись із правобережним гетьманом, Сірко поквапився розіслати універсали, повідомляючи про розрив Дорошенка із султаном та ханом і про його перехід під царську руку, закликаючи козаків на раду.

Чигиринська подія розлютила Самойловича, і він подав до Москви чергові доноси на Сірка. Попович був наляканий тим, що з ним учинять так само, як із Брюховецьким у 1668 році. Він негайно конфіскував у представників кошового частину клейнодів і поспішив звинуватити Сірка та Дорошенка перед царем у спробі збунтувати Україну. Самойлович оголосив дуже підозрілими навіть спроби кошового отамана звільнити свою дружину зі Слобожанщини (її тримали там як заручницю), а отримання Келеберди витлумачив як спробу захопити важливу дніпровську переправу, бо Сірко начебто сказав про це своєму писареві: «Коли б мені тільки в той куток влізти, а тоді б знав, що робити» і буцімто відмовлявся йти у спільні з московським військом походи, бо «Москва...

тяжко ходить, а з козацьким військом мені легше».

На початку грудня 1675 року цар зажадав від Дорошенка, що б той їхав складати йому нову присягу в присутності Ромодановського та Самойловича і передав їм гетьманські клейноди. Сіркові ж оголосили сувору догану за самовільне втручання не у свою справу, недвозначно попередили про неприпустимість таких дій у подальшому. Але отаман продовжував підтримувати приятні стосунки з Дорошенком. Пішли чутки, що останній має втекти на Січ і разом з Сірком підбивати лівобережних полковників до скинення Самойловича.

27 січня 1676 року Дорошенко під час урочистої церемонії передав цареві турецькі санджаки (прапори). Посли Сірка разом із послами Дорошенка були на аудієнції в царя Олексія і передали йому листи від своїх зверхників. У листі від 22 листопада 1675 року кошовий від імені Війська Запорозького Низового прохав за Дорошенка та його брата Григорія. Цар пообіцяв Сіркові, що Григорія Дорошенка звільнять і відпустять до брата.

Царський уряд, однак, проігнорував попередження послів Дорошенка та Сірка про неминучість турецького нападу на Чигирин і Київ та пропозицію Дорошенка стати разом із кошовим та козацьким військом на захист кордонів України й надати десятитисячну армію.

У листопаді 1675 року на прохання новообраного короля Яна Собеського Сірко здійснив похід на Крим, але від пропозиції прийняти королівське підданство відмовився. Хоча така пропозиція короля, на думку історика Д. Дорошенка, й додала кошовому сміливості в поводженні з Самойловичем, але «в даних обставинах вийти з орбіти підлеглості Москві виявлялося для Сірка надто трудним ділом».

Не припиняв отаман своїх зносин із Дорошенком, який вбачав у підтримці І. Сірка свій останній шанс залишитися при владі. Продовольча та матеріальна підтримка з боку правобережного гетьмана сприяла ліквідації економічної блокади Січі, яку влаштував Самойлович. Дорошенко послав на Січ солонину, горілку й тютюн, а також три тисячі золотих.

У ті ж часи турецький султан і кримський хан задумали вчинити напад на запорожців у самій Січі. Це мало статися проти Різдва Христового. Задля цього султан прислав морем 15 тисяч добірних яничар, а хан, зі свого боку, дав ординців. Скориставшись тим, що запорожці після богослужіння весело бенкетували, вороги змогли вночі непомітно підійти під Січ і захопити сторожу. Виявилось, що козаки безтурботно сплять у куренях, а в самій Січі сторожі нема. Тоді хан наказав яничарам увійти в Січ крізь ту хвіртку, якою козаки носили воду (тому вона була відчинена), а сам вирішив чекати слушної нагоди, щоб кинути в бій своїх кінних ординців. За якийсь час яничари заповнили всі січові вулиці і чекали сигналу для атаки. Однак усі ворожі замисли пішли прахом через козака Шевчика.

Прокинувшись уночі, він побачив у віконце забиту ворогами січову вулицю. Тоді Шевчик повідомив про це компанії запорожців, які грали в карти, ті розбудили все товариство свого куреня, і скоро з усіх вікон куреня гримнув залп із козацьких мушкетів. Почувши постріли, товариство з інших куренів взялося за зброю, і невдовзі вся Січ окурилася мушкетним димом. Напасники через тісняву не могли прийняти бій, масово гинули, а решта в паніці почала тікати. Тоді запорожці кинулися за ними з шаблями і довершили побоїще. В результаті з 15 тисяч яничар урятуватися вдалося лише десятій частині. Хан, вражений такою невдачею, мусив поспішно тікати, щоб запорожці не вбили його самого. Невдовзі за наказом Сірка дві тисячі запорожців кінно виступили на розвідку боєм. Переконавшись, що хан з ордою дійсно втік, вони повернулися на Січ і після богослужіння зібрались на скликану з ініціативи кошового раду, аби вирішити, що робити з трупами яничарів, які вже змерзлися у лютий холод:

— Що ж, батьку, нам робити з трупами яничарів: закопувати їх у землю, чи як? — спитали козаки Сірка.

— Ні, в нашу святу землю бусурменів не треба ховати. Прорубайте побільше ополонки і — в Дніпро їх: звідкіль прийшли, нехай туди й пливають! — відповів кошовий.

Тож три варіанти відпали дуже швидко, оскільки надто багато зусиль довелося б докласти, аби спалити трупи чи закопати їх у промерзлу землю. Якщо ж віддати трупи на поталу хижакам, ті стали б ласими до людського м'яса і могли б нападати на людей. Два дні запорожці вкидали трупи яничар в ополонки на Дніпрі. Потім заходилися очищати Січ від ворожої крові, повискоблювавши стіни куренів, обмивши гармати, прочистивши вулиці й оббризкавши їх святою водою. Звісно, поховали загиблих у нічному бою запорожців (їх полягло 50 чоловік, а поранених було до 80). Після утрени в січовій церкві був відправлений подячний молебень Господу, по тому провели ще одну раду і лише тоді поділили шляхом жеребкування (по куренях) складену на купи ворожу зброю. Товариство наказало Сіркові написати сердитого листа Дорошенкові, який був союзником турків, а потім, після свята Водохрещі, пороз'їжджалося по своїх паланках та зимівниках.

Ханові довелося викупувати в козаків взятих полонених 150 яничар та 4 аги. Він заплатив 12 тисяч киндяків (бавовняної тканини) і 6 великих барил кримського вина, а за старшин — 2 тисячі червінців. Давши полоненим хліба, м'яса та риби, козаки відпустили їх на волю. Довідавшись про поразку яничарів, султан скинув свого візира й заслав його на острів Родос.

Політична ситуація в Україні восени 1676 року знову змінилася. Прагнучи усунути від влади Дорошенка, на Чигирин вирушило московське військо, до якого долучився зі своїми силами Самойлович. Кошовий відмовився взяти участь у цьому поході, настійно порадивши дати

Дорошенкові спокій і не починати міжусобної війни, а приберегти сили для боротьби проти ворогів святого хреста. Отаман пропонував компромісне рішення: Дорошенко мав передати військові клейноди з Чигирина на Січ. Але московський воєвода Ромодановський та лівобережний гетьман Самойлович, маючи потужне військо, підступили до Чигирина. Дорошенко був змушений капітулювати під гарантії особистої безпеки йому та його старшині, збереження прав та вольностей і можливості проживати у своїх маєтностях в Україні. 29 вересня 1676 року Дорошенко здійснив формальний акт підданства цареві, а до Чигирина ввели гарнізон із московських стрільців та лівобережних гетьманців. За наполяганням Сірка цар дозволив Дорошенкові жити з ріднею в Сосниці. До честі Самойловича, він вважав, що треба цих гарантій дотримуватися. Але вже в березні 1677 року цар наказав відправити Дорошенка до Москви, а звідти до В'ятки, фактично в заслання.

У 1677 році турки перейшли в наступ на Правобережжі. Султан Мухаммед IV хотів знищити Січ, дістатися Києва, поставити вздовж Дніпра свої фортеці аж до Кодака.

Прагнучи зміцнити свої позиції в Україні, турецький уряд випустив із в'язниці Юрія Хмельницького та проголосив його правителем України — «Князем Сарматії». Хмельниченко стягував під свої прапори козаків, невдоволених польським та російським пануванням і соціальною політикою гетьмана Самойловича; неодноразово відряджав своїх послів і на Січ до Сірка, намагаючись перетягти його на свій бік. Отаман використав ці плани Хмельниченка щодо себе. Він звернувся до Юрія Хмельницького, щоб той поклопотався в султана про визволення полонених.

В умовах небезпеки турецького нападу, що дедалі зростала, Сірко просив царя та гетьмана Самойловича надати Січі допомогу військом і провіантом, але нічого не отримав. За таких надзвичайно складних обставин кошовий виявив себе як дипломат. Він розпочав переговори з турецьким і кримським урядами та з Юрієм Хмельницьким, пішов на деякі поступки, усіляко намагаючись виграти час. Через своїх посланців Сірко переконував уряди Московщини, Речі Посполитої та Лівобережної України, що допомогу Січі вкрай потрібно збільшити. Невдовзі до Москви й Батурина дійшли чутки про те, що кошовий уклав із султаном перемир'я до весни 1678 року, а також пообіцяв дати Ю. Хмельницькому запорожців. З огляду на ці тривожні повідомлення новий цар Федір послав козакам гроші й пообіцяв допомогу.

Дипломатичні зусилля Сірка обумовили те, що військо Османської імперії вирушило не на Січ, а на Чигирин.

У липні 1677 року турецька армія здійснює перший Чигиринський похід. Гарнізон мужньо тримав оборону, але Москва не поспішала кидати війська на відсіч навалі, хоча під Чигирином склалися непогані умови для

розгрому ворога. Самойловичу також не вдалося швидко зібрати козаків. Про дії Сірка в цей час мало що відомо. Щоправда, літописець Самійло Величко твердить, що під час турецького відступу з-під Чигиринна кошовий із кількома тисячами запорожців випередив ворога і знищив міст через Буг, унаслідок чого туркам було завдано великої шкоди, бо «багато поранених, знужденілих і голодних жовнірів тоді пропало». Самойлович дорікав кошовому за те, що запорожці допомагали туркам на переправах, однак є дані про те, що Сірко послав козаків на допомогу обложеному чигиринцям. Саме ці вояки, що припливли човнами, взяли участь у боях проти турків під Чигирином. Сірко ж не дав Ю. Хмельницькому жодного козака. Формально Січ додержувала умов перемир'я з султаном та ханом. Цей мир був вимушеним і давав можливість запорожцям вільно ходити на море й ріки на рибальський промисел та по сіль.

Проте туркам цього року не вдалося захопити Чигирин. Зазнавши поразки під містом, вони повернулися за Дунай.

Влітку 1678 року турки здійснюють другий Чигиринський похід. Місцевий гарнізон, що складався з лівобережних гетьманців та московських стрільців, тримався мужньо, але московський головнокомандувач князь Г. Ромодановський надто повільно рухався йому на допомогу, незважаючи навіть на настійні прохання Самойловича. Таке зволікання Ромодановського нерідко пояснюють тим, що його син Андрій перебував у турецькому полоні й міг бути страченим у разі активних і успішних дій батька. Москва вже вела таємні переговори зі Стамбулом і врешті уклала мир за рахунок України. 22 серпня 1678 року Чигирин, точніше те, що від нього залишилося після тяжких боїв та підриву порохових погребів обложеними, взяли турецькі війська. Але йти на Київ у турків уже не було сил, і вони мусили повертатися за Дунай.

Вражений спустошенням рідного краю, Сірко, за словами Самійла Величка, звинуватив Самойловича у трагедії батьківщини: «Через тебе, Самойленка-гетьмана, цьогобічна Україна зовсім спорожніла, за що відповідатимеш сам перед всевидящим Богом».

1679 рік Сірко розпочав успішними походами на подніпровські ворожі фортеці Кази-Кермен і Тавань, і це спонукало турків вирушити на Січ. Почувши про наближення воїнства Кара-Мухаммед-паші, кошовий вийшов із Січі й переховувався з військом на островах. Турецький воєначальник повернув назад. Дізнавшись про наступ ворожих військ, цар Федір відрядив на Січ військо, що змусило турків відмовитися від нових спроб нападу на козацьку вольницю.

Розділ шостий

Смерть кошового

1680 року Сірко готувався до чергового походу до Криму, але тяжко занедужав. І він залишив Січ, поїхавши за десять верст на пасіку до села Грушівка, що в дніпровських плавнях. Уже після смерті кошового отамана колишній запорозький писар Биховець таємно свідчив у Москві: «Ми із суддею Яковом Константиновим добре послужили Богу й великому государеві, до злого вчинку Сірка не допустили, не дали йому з Кримом домовитися, щоб бути під орудою турецького султана. Відтоді Сірко упав у розпач, що не зміг здійснити своїх задумів, занедужав, заболів у нього лівий бік, від чого надзвичайно схуднув».

Передчуваючи близький кінець, козацький ватажок наказав зробити труну, «в яку він потім лягав і говорив, що колишнього здоров'я у нього вже нема».

1 серпня 1680 року бойовий батько козаків одійшов на вічний спочинок. Запорожці перепровадили водою на Січ тіло свого улюбленого ватажка. Наступного дня викопали могилу в полі за Січчю й із військовими почестями поховали І. Сірка. Самійло Величко описує похорон кошового, коротко, узагальнено характеризує його самого та оцінює його діяльність. Для нас це дуже важливо, оскільки Величко був сучасником кошового отамана. Свій літопис Самійло Величко писав через 20 років після кончини Івана Сірка. «Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроводжено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким Військом у полі за Січчю, навпроти московського окопу, де ховалося інше запорозьке товариство. Поховано його знамените 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись военними промислами, не тільки значно воював Крим і попалив у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир. Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бусурманам немалі шкоди й розорення. А на самому Чорному морі громив він кораблі й каторги, що пливли з Константинополя до Криму, Азова та в інші місця, і з великими здобичами щасливо повертався із Запорозьким Військом до свого коша...

Після похорону низове військо з новим кошовим Стягайлом писало до гетьмана Самойловича такий лист, жалісливо ознаймовуючи його про ту його, Сіркову, кончину і про погреб його».

Літописець наводить текст цього листа (дослідники визнали автентичність останнього), що його розпочинає сумне повідомлення:

«Вельмишановний милостивий пане гетьмане, наш вельми ласкавий добродію! Коли людське життя лежить у Божій волі, то з його волі час смерті забирає зі світа людину. У такий спосіб прийшов 1 серпня смертний час до пана Івана Сірка, нашого кошового отамана і, наповнивши нас жалем, узяв його від нас, від тутешнього мешкання. Його тіло ми, жалісливо повболівавши, за християнським звичаєм поховали з набожним церковним обрядом при коші на полі 2 серпня».

Про сумну подію сповістили народ козацькі кобзарі. «А на Запорозжю кошовий Сірко, ватаг сильний, помер», — занотував для пам'яті поколінь Самовидець. Смерть Івана Сірка викликала «великий жаль» не тільки на Запорозжі, а й у всій Україні. Народ із покоління в покоління переповідав легенди про славетного кошового отамана.

Говорили, що запорожці п'ять років не ховали Івана Сірка, а возили його за собою в походи, і це їм забезпечувало перемогу. Розповідали, нібито в мертвого Івана Сірка козаки відрізали праву руку — в критичну хвилину вони виставляли її перед собою, що й вирішувало результат бою на користь запорожців. Тільки після зруйнування Січі побратими поховали правницю козацького ватажка.

Розділ сьомий

Перший дослідник біографії Івана Сірка

«...Марнота усе! Наймарніша марнота — марнота усе! Яка користь людині в усім її труді, який вона робить під сонцем? Немає нічого нового під сонцем! Покоління відходить, й покоління приходить, а земля вічно стоїть!.. Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом: час родитись і час помирати, час садити і час виривати посаджене, час вбивати і час лікувати, час руйнувати і час будувати, час плакати й час реготати, час ридати і час танцювати, час розкидати каміння і час каміння громадити, час обіймати і час ухиляться обіймів, час шукати і час розгубити, час збирати і час розкидати, час дерти і час зашивати, час мовчати і час говорити, час кохати і час ненавидіти, час війні і час миру! Немає нічого кращого, як тільки робити добро у своєму житті... Найкраще людині, що на світ не родилась...»

Історик і фольклорист, письменник та археолог, етнограф і мовознавець, музейний діяч і дослідник літератури — Козацький Романтик ХХ століття Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) — не належав до пестунів долі. Та, незважаючи на заборони, переслідування, утиски та цькування «гасителів правди и мысли» царської та радянської імперій, незважаючи на величезні матеріальні нестатки, роки поневірянь,

за підтримки незрадливих друзів він творив Справу Свого Життя. Д. Яворницький належав до плеяди тих своєрідних талантів, що принесли на вівтар власної долі самовіддану працю і любов до свого народу, до України.

Видатний український поет-академік Максим Рильський, характеризуючи діяльність Яворницького, зазначив: «Дмитро Іванович Яворницький — одна з найсвоєрідніших постатей і один із найцільніших характерів, які я зустрічав на своєму не бідному на цікаві зустрічі шляху. Бачу його й нині перед собою, мов живого, — а скільки ж то часу минуло відтоді, як мені пощастило з ним познайомитись! Мов живого, згадують його і всі сучасники, що з ним хоч раз на віку зустрічалися. Тільки люди справжньої талановитості справляють завжди таке враження: вічно живих. Це був учений і діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запоріжжя, в яке він був по-юнацькому закоханий».

Для Дмитра Яворницького кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко став утіленням вірного та відданого служінню інтересам свого народу ватажка, тому дослідженню його життя науковець присвятив не один рік.

Інтерес до історії рідного народу, його славетної козацької доби виник ще, мабуть, у дитячі роки. «...Як я був малий, то мені покійний батько читав “Тараса Бульбу”; ми лежали на печі, у маленькій хатинці, і німіли од восторга над запорожцями. “Ех, пишная фігура!..” А як дочитали до того місця, де Бульбу вішають, сльози, дітські сльози градом котились у мене з очей...» — згадував згодом у листі до Я. Новицького Дмитро Іванович.

З новою силою пристрасть до наукових знань у Дмитра Івановича спалахнула у студентські роки, коли він навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Тут йому пощастило на вчителів. Найбільший вплив на юнака справили студії та науково-громадська діяльність відомих учених-філологів Олександра Опанасовича Потебні й Миколи Федоровича Сумцова.

У 1881 році, по закінченні історико-філологічного факультету Харківського університету, Дмитра, як обдарованого студента, залишили позаштатним стипендіатом на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання. Допитливий юнак рішучо відхилив запропоновану йому тему з загальної російської історії і зосередився на дослідженні овіяної легендами Запорозької Січі, яка стала для вченого, за його словами, «трагедией жизни, печалью души...» Цей вчинок викликав невдоволення серед професури кафедри, а надто в тієї частини, що її студентство називало «лжецями науки». А попечитель Харківського навчального округу генерал-лейтенант Максимович цинічно заявив молодому дослідникові: «Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію».

У період навчання та праці в Харкові, під час канікул або відпусток, Д. Яворницький майже щороку вирушав у подорож запорозьким краєм, витрачав на це свій і без того мізерний заробіток.

Його пошуки відомостей про кошового І. Сірка розпочалися з крутого берега Дніпра, де стояло мальовниче козацьке село Капулівка. Проте, перед тим як піти до Капулівки, Д. Яворницький відвідав руїни Чортомлицької Січі, що розкинулася на високому Чортомлицькому острові.

У Капулівці столітні діди розповідали йому про те, що спочатку могила була на Чортомлику, але на початку ХІХ століття її перенесли на нове місце, оскільки однієї весни дніпровські води могли затопити півострів. Саме тоді капулівські селяни разом із мешканцями сусідньої Покровки перенесли труну з прахом кошового отамана до Капулівки, поховавши на урвищі з усіма почеснями та за козацьким звичаєм шапками насипавши могилу.

Прибувши до Капулівки, Д. Яворницький зустрівся з Кіндратом Дивниченком, дідом, про якого казали, що він дуже «балакучий» та любить козацьку старовину. За описом історика, це був «середній на зріст дідусь, геть білий, як молоко, з навислими над очима, мов острішки, сивими бровами, з маленькими, глибоко посадженими, але живими й повними вогню й веселості очима, з свіжим, майже юнацького кольору обличчям».

Привітний та приємний дідусь залишив світлі спогади шанованому історикові й охоче розповідав про Івана Сірка й про Чортомлицьку Січ. «Це було давно-давно, — оповідав дід, — коли я був ще малий. Минуло чимало років від того, як Сірко був, а слава його й досі не пропала: він був для ворога страшний, а для православних милостивий. Оце ж я хочу розказати, як одного разу християн забрали в полон ординці і як їх визволив Сірко. Одного разу запорожці пішли кудись у похід, а татари вскочили у Січ та й ну хазяїнувати там. Як хотіли, так і хазяїнували: всіх православних християн забрали та й повели в полон. А вони, бідні, не хочуть іти, плачуть та ридають, а ординці на плач не вдаряють та нагайками їх підганяють. Дізнався про це Сірко, зібрав своїх козаків та й погнався за ордою в погоню, православних людей визволяти. Бачить Сірко, що татар багато, а козаків мало, летить, як птиця, а сам хитриться. Стали козаки доганяти орду, спинив тоді Сірко коня та й кричить на козаків: «А постійте, братця, подождіть, не шевеліться!» Устав з коня, віддав його якомусь козакові, а сам кувирть! — та й зробився хортом, такий став гарний хорт! Нагнав орду, а вони побачили хорта, сподобався він їм, і взяли його, нагодували й напоїли. От як привик до їх хорт і як стали вони десь відпочивати, то він їм таке зробив, що вони всі поснули. Тоді Сірко повернувся до козаків, забрав їх з собою, приїхав з ними до орди та й вирубав їх усіх сонних, а християн понад шість тисяч забрав назад. Християни дуже раділи, що вернулись на свободу, подякували Сіркові і попливли Дніпром додому, а Сірко поїхав на Січ з своїми козаками».

Поспілкувавшись із Дивниченком, Дмитро Іванович залишив привітну хату дідуся й пішов далі, до іншої оселі. Історика зустріла ціла група дідів: Трохим Лисий, Дмитро Сукура, Федір Коваль, Микита Явтушенко, Іван Соломаха. Тут дослідник пробув аж до півночі, розпитуючи про легендарного кошового. Микита Явтушенко мав красивий голос і співав старих пісень. Дід виконав й одну пісню про Івана Сірка, яку дослідник козацтва одразу ж занотував до свого записника. Разом із Явтушенком співав і Дмитро Сукура.

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
 Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
 «Та сідлайте ж ви коней, хлопці–молодці,
 Та збирайтеся до хана в гості!»
 Та туман поле покриває,
 Гей, та Сірко з Січі виїжджає,
 Гей, та ми думали, та ми ж думали,
 Що то орли та із Січі вилітали, —
 Аж то військо та славне Запорозьке
 Та на Кримський шлях з Січі виїжджало.
 Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
 Та що сизий орел по степу літає,
 Аж то Сірко на конику виїжджає.
 Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
 Та що над степом та сонечко сяє, —
 Аж то військо та славне Запорозьке
 Та на вороних конях у степу виграває.
 Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
 Що то місяць в степу, ой, зіходжає, —
 Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
 На битому шляху та татар оступає.

Щиро подякувавши дідусям за гарну розмову та красиві пісні, Дмитро Яворницький запропонував улаштувати поминки кошовому на його могилі, на що всі згодилися.

Могила кошового Запорозької Січі стояла в садибі Є. Мазаєвої. Тут, на камені, дослідник прочитав присвячену Сіркові епітафію: «Року Божого 1680, місяця августа 1–го дня, преставився раб Божий Іоанн Сірко Дмитрович, отаман кошовий Війська Запорозького...»

Доки Дмитро Яворницький занотовував напис до свого записника, один чоловік, який прийшов разом з іншим людом, порадив зайти до Грицька Безштанька, в якого мали бути запорозькі речі.

Прислухавшись до поради, історик пішов до хати Безштанька.

Спустившись до однієї вулиці, він побачив середнього на зріст дідуса, ослабленого прожитими роками.

«— Чи не знаєте, діду, де тут живе Грицько Безштанько?» — «Тут живе Грицько, та тільки не Безштанько, а Таран, на прозвище Слабий». — «Так це ви і є?» — «Це я і є!»

Дід довго розповідав історикові про войовничих та веселих запорожців, розповідав про Січ Запорозьку та про кошового Івана Сірка.

Дмитро Іванович обстежив усі місця, де колись стояли коші Запорозької Січі, де були переправи через річки, центри паланок, місця господарської діяльності козаків і битв із ворожими військами, лісові урочища, Дніпровські пороги, степові могили, церкви та монастирі тощо. Там він робив археологічні розкопки й топографічні виміри, замальовки пам'ятних місць, збирав документи, свідчення старожиливі, пісні, думи, легенди, перекази про життя-буття та подвиги запорожців. Усе це дало дослідникові величезний матеріал для написання історії козаків та їх славетної Січі.

Про свої враження від мандрівок козацькими шляхами він розповідав на публічних лекціях, які мали великий успіх, а також на шпальтах газет і часописів, зокрема новоутвореної «Киевской старины», де 1883 року була опублікована одна з перших його статей про життя запорожців. Кожна подорож додавала унікальні експонати до його зібрання археологічних знахідок та історичних старожитностей.

У серпні 1884 року колекція Д. Яворницького була визнана однією з кращих на VI археологічному з'їзді в Одесі. Щоправда, кропітку дослідницьку роботу дуже гальмувала нестача коштів. Доводилося працювати ще й учителем історії в Харківській жіночій гімназії Н. Григорцевич, а також давати приватні уроки. Та матеріальні нестатки ще можна було якось стерпіти, а от наступ реакційних сил на українську культуру та її діячів завдав Д. Яворницькому величезних прикрощів. Бо ще 1876 року «Государ імператор... повелів: 1) не допускати ввезення в межі імперії... будь-яких книжок, виданих за кордоном малоросійською говіркою; 2) заборонити друкувати й видавати в імперії оригінальні твори й переклади тією ж говіркою, за винятком тільки: а) історичних документів, пам'яток і б) творів красного письменства... без відступів од загальноприйнятого російського правопису; 3) заборонити також різні сценічні вистави і читання на тій же говірці, а також і друкування нею текстів до музичних нот; 4) заборонити газету «Киевский телеграф»». На Яворницького начепили ярлики українофіла і «сепаратиста». Про ставлення молодого вченого до цього свідчить його лист до полтавського вчителя Г. Маркевича від 4 жовтня 1884 року: «Якби Ви знали, як я люблю своє Запорожжя і його сердешних сіромах?! Все готовий залишити, з усім готовий розлучитися, лише б тільки одна моя нога могла стояти на священній для мене землі! До речі, це так. Але що з того? Невже я

сепаратист? І не думав і не думаю бути сепаратистом».

Позбавлений можливості працювати в Харківському університеті та й узагалі спокійно жити в Україні, він 1885 року опинився в Санкт-Петербурзі. Відірваний від січових степів, дніпровських заплав, Яворницький спочатку переживав тяжку душевну кризу. І лише його велика працелюбність приносить розраду. Викладацька робота в різних навчальних закладах столиці імперії (зокрема, в Миколаївському сирітському інституті шляхетних дівиць, приватній гімназії Стоюніної, в театральному училищі) не заважає його науковим студіям про Запорозжя. У санкт-петербурзький період життя він опублікував чимало робіт, присвячених історії запорозьких козаків, серед них — «Острів Хортиця на річці Дніпрі».

Як учений, Д. Яворницький прагнув відтворити життя запорозького козацтва в усіх його виявах — не лише військово-політичному, а й культурно-психологічному та морально-побутовому. Дослідник «непременно хотел представить себе, в возможной полноте, и всю внутреннюю жизнь их: внутренняя жизнь народа дает возможность познать дух его, его умственные и нравственные силы, его способность или неспособность к культуре, наконец, его оригинальность и самостоятельность». Такий широкий погляд на завдання історичної науки вимагав знань із суміжних галузей (археології, етнографії, топографії, орієнталістики тощо) і, відповідно, пошуків нових способів їх втілення, що неминуче підводило вченого до перехідних — між історіографією та художньо-етнографічним життєписом, «синкретичних» жанрових форм відтворення дійсності. Так виникли поняття «історик-художник» і «художня історія», що були втілені у співпраці дослідника та митця — Д. Яворницького й І. Рєпіна — під час створення живописного шедевра, яким світ милується вже понад століття.

Картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану» І. Рєпіна послужила певним поштовхом Дмитрові Івановичу для дослідження життя й подвигів славного кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. А до цього часу він уже зібрав чималий матеріал для другого тому «Истории запорожских Козаков» (побачив світ 1895 року), який охоплював весь період діяльності Івана Сірка. Цей матеріал повністю ввійшов до тому й послужив основою для написання історичної монографії «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків».

«Беда, братику, случилась большая: обвинен в неблагонадежности и удален со службы, — писав Дмитро Іванович Я. Новицькому із Петербурга 12 вересня 1887 року, дізнавшись про зміст таємного листа міністра освіти І. Делянова до попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу з пропозицією позбавити його права читати лекції. — Циркуляри розосланы по всем учебным округам с воспрещением принимать меня где бы то ни было. За что, и сам не знаю; говорят, впрочем, о каком-то доносе из

Харькова или из Киева. Что делать, пока ничего и не приберу. Положение под конец может быть ужасным. В случае крайности, уеду куда-нибудь в хутор. Но опять что там делать? Пока живу на паях: в трех комнатах четыре человека и усиленно работаю над своим «Запорожьем». Кажется, эту осень удастся-таки напечатать. Это меня пока и держит в П[етербурге]. Вот, братику, удар так удар! [...]. И что это за бедствия валятся на мою голову? Веришь, брат, отупел я как-то от этого горя; даже не возмущаюсь, а так, махнул рукой да и шабаш. Будь что будет, а хуже того, что есть, не будет».

1888 року Санкт-Петербурзький цензурний комітет і Головне управління в справах друку прийшли до спільного рішення — заборонити видання праці Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа».

А в 1891 році грянув новий грім: циркуляр міністра цього разу категорично заборонив Д. Яворницькому викладати в російських навчальних закладах «за тенденційний вияв у лекціях антипатії до московської історії й уряду та пристрасть до історії Малоросії». Царська адміністрація запропонувала Д. Яворницькому поїхати на три роки до Ташкента чиновником особливих доручень при генерал-губернаторові Туркестану для археологічних досліджень у Середній Азії. По суті це було заслання (1892–1895). Сам Д. Яворницький пізніше писав: «Висланий з Петербурга, я пробув в Середній Азії 3 роки». За наказом від 5 квітня 1892 року довелося вирушати в трирічне «відрядження» до Середньої Азії на посаду молодшого чиновника особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові для історико-топографічного вивчення краю. І цей час Дмитро Іванович використав в інтересах науки. Під час заслання до Середньої Азії Д. Яворницький продовжував посилено працювати над монографією про народного героя І. Сірка.

1894 року побачила світ монографія «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків».

Улітку 1896 року Дмитро Іванович ще раз відвідав могилу кошового. «Якби ти бачив, з якою радістю мене зустріли діди та дядьки, якби ти бачив, які пом'янки я устроїв на могилі славетного Сірка, якби ти почув, як мені виспівали там пісні старозавітні, якби ти знав, які я про Сірка записав предання!.. Сам набрав тієї святої землиці з-під самого пам'ятника Сіркові і держу тепер у себе як саму найдорогшу для мене святиню», — писав учений у листі до К. Білиловського.

Розділ восьмий

Лист турецькому султану

1667 рік став тим «історичним рубіконом», що на десятиліття визначив долю українських земель. Україна розділена надвоє: у селі Андрусові біля Смоленська між Польщею і Росією укладене перемир'я, за яким Правобережжя повернулося Польщі, а Лівобережжя разом із Києвом відійшло до Росії. Поділеною Україною керували лівобережний та правобережний гетьмани. Але й це не принесло миру на українські землі. Внутрішні чвари та міжстаршинську боротьбу за владу супроводжувало прагнення гетьманів заручитися зовнішньою підтримкою. Саме на цей період припадає спроба гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка (1627–1698) заручитися турецьким союзництвом задля об'єднання під своєю булавою обох частин України. Проти такого союзу з одвічним ворогом православної віри рішуче виступила Запорозька Січ, очільником якої тоді був кошовий отаман І. Сірко, що уславився успішними походами проти турків і татар. Тому після кількох вдалих походів на Лівобережну Україну султан Мухаммед IV почав виношувати плани приборкання найнебезпечнішої сили, що йому протидіяла — козаків і Запорозької Січі.

На думку істориків, саме на цей період і припадає можливе звернення султана Мухаммеда IV до запорожців та легендарна відповідь йому січового товариства.

З козацьких часів побутує переказ, за яким турецький султан Мухаммед IV вимагав від запорожців припинити набіги на землі свого васала — кримського хана. Свої вимоги він виклав у листі, якого надіслав на Січ: «Я, султан і владика Блискучої Порти, син Мухаммеда, брат Сонця і Місяця, внук і намісник Бога на землі, володар царств Македонського, Вавилонського, Єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, винятковий лицар, ніким непереможний воїн, невідступний хранитель Гробу Ісуса Христа, попечитель самого Бога, надія і втіха мусульман, великий захисник християн, повеліваю вам, запорозькі козаки, здатися нам добровільно і без жодного опору, і нам вашими нападами не змушувати перейматись. Султан турецький Мухаммед IV».

Оригінал цього листа зберігається в Державній публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі.

Оскільки козаки не піддавалися ні на які вмовляння, султан вирішив несподіваним ударом зруйнувати Січ і покінчити з ними. Восени 1674 року з Константинополя до Криму було відправлено 15 тисяч найкраще підготовлених яничар. Вони разом із кримською ордою й мали таємно здійснити султанів план. Щойно позамерзали ріки, 15 тисяч яничар

і 40 тисяч ординців на чолі з ханом вирушили в Україну. Похід виявився невдалим. 13 500 турків були вбиті, 1500 — утекли, 150 — узяті в полон. Після цього бою Сірко зібрав нараду козаків, яка вирішила: за те, що хан «як злодій, заліз вночі до Січі» і хотів її зруйнувати, — помститися йому. Влітку 1675 року 20 тисяч козаків на чолі з І. Сірком вирушили до Криму, розбили окремі військові загони хана, звільнили багатьох полонених, захопили частину татар і турків, успішно повернулися на Січ. Звідси кошовий нібито й написав ханові напівглузливого листа.

На жаль, в архівах не зберігся оригінал цього широко цитованого листа-відповіді запорожців турецькому султанові. Можливо, такого листа насправді ніколи й не існувало. Першим висловив цю думку професор Д. Яворницький. У книзі про Івана Сірка він зробив припущення про обставини виникнення «Листування». Дмитро Іванович писав, що лист, можливо, і не справжній, але складений у душі запорозьких козаків.

Академік К. Харлампович (1870–1932) у праці «Листування запорозьких козаків із султаном», опублікованій у 1923 році, вперше чітко дійшов висновку, що «Листування» не є історичним документом.

Провівши власні дослідження, з ним погодилися як українські історики Григорій Нудьга й Леонід Махновець, так і їхні польські й російські колеги — М. Євстахович і М. Інґльот та А. Орлов і М. Каган відповідно. Вони наводили такі аргументи на захист своєї точки зору. По-перше, про ніякий лист запорожців не має жодної згадки в султанських архівах, у яких вели педантичний облік усієї дипломатичної пошти. До речі, ні в стамбульських, ні у варшавських архівах не було знайдено ні одного образливого листа султанові, підписаного польським королем Сигізмундом III. Дійшов до нас цей «документ» лише в козацькому літописі Самійла Величка, а отже, його також написали козаки, не збираючись надсилати адресатові. По-друге, листи до правителів інших держав засвідчили, що козаки навіть у гніві уникали в дипломатичному листуванні таких епітетів, як «кат», «свиня», «собака». Їх українці дозволяли собі якраз у популярних тоді пародіях на документи. По-третє, справжній документ не міг мати стількох варіантів, скільки їх має «Лист запорожців...». Вони були підписані різними авторами (отаманом Захарченком, кошовим Сірком, просто «низовими козаками»), адресованими різним султанам (Осману, Ахмету III, Ахмету IV та іншим) і датовані різними роками (1600, 1619, 1620, 1621, 1667, 1677, 1678, 1696, 1713, 1720, 1733 та іншими). Оскільки датований 1600 роком варіант адресовано Ахметові II, який правив у XVIII столітті, а датований 1619-м — записано з усних переказів у XIX столітті, Г. Нудьга дійшов висновку, що найдавніший варіант «Листа запорожців турецькому султану» був створений 1620 року, тобто понад 390 років тому. А найпопулярнішим твором української літератури за межами нашої країни його можна визнати хоча б тому, що вперше «Лист запорожців...» надрукували 1683

року у Відні (німецькою мовою), аби надихнути оборонців австрійської столиці від кількох тисяч турецького війська. І, підбадьорені дошкульним «Листом запорожців турецькому султану», віденці відбивалися доти, доки українець Юрій Кульчицький з-під Самбора не пробрався крізь позиції ворога до австро-польсько-українського війська зі звісткою про те, що виснажені голодом оборонці Відня потребують підмоги. Оскільки про Кульчицького відомо, що він був перекладачем, то, ймовірно, саме йому завдячуємо першим перекладом «Листа...» іноземною мовою. Ще до того, як документ надрукували українською (як додаток до «Історії Малоросії» М. Маркевича 1843 року), він вийшов 1841 року польською мовою (в часописі «Львов'янин»). Віршований переклад «Листа...» французькою виконав сам Гійом Аполлінер, англійською — канадка Флорін Лайвсей, а російською з нього «списували» 1637 року власний лист туркам донські козаки.

Отже, такого листа козаки султанові не писали. Запорожці, хоч і мали твердий норов і гострий язик, у листах, яких збереглося чимало, були дипломатичними й висловлювалися досить делікатно та стримано навіть у хвилини гніву. Лист султана і відповідь йому є витвором літературно-канцелярського козацького середовища кінця XVII століття. Досить гострий і дошкульно-образливий тон, яким написаний відомий лист, не відповідає тогочасним правилам дипломатії. Тоді листувалися козаки (латин знали не лише січові канцеляристи та гетьмани, але й козацька старшина) з царями, султанами й королями латинською мовою, дотримуючись усіх вимог дипломатичного етикету.

Тож запорозьке козацтво, яке любило круті жарти й дотепи, могло задля розваги писати такі в'їдливі листи до своїх ворогів, але навряд чи їх надсилали.

Нижче наводимо текст листа-відповіді запорожців турецькому султанові:

«Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар. Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землю і водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ерусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча срака, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден еси матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Підписали: Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошом запорозьким».

Розділ дев'ятий

Кошовий Іван Сірко та Ілля Рєпін

У 1870-х роках катеринославський етнограф-любитель Я. Новицький знайшов копію листа-відповіді запорожців турецькому султану, зроблену у XVIII столітті. Він передав її Д. Яворницькому, який приятелював зі знаним художником Іллею Рєпіним.

Уперше про лист запорожців І. Рєпін почув 1878 року, коли перебував під Москвою у мальовничому маєтку Абрамцево, що належав відомому російському меценатові С. Мамонтову. У гостинного й привітного господаря, який захоплювався мистецтвом, часто збиралися талановиті письменники, вчені, художники й артисти. Як завжди, ввечері вони розмовляли про мистецтво, співали, грали та читали свої твори. Саме тут, на одній із таких зустрічей, Рєпін і почув від художника та мистецтвознавця М. Прахова історію про листа запорожців до султана. І. Рєпін, будучи людиною творчою, відразу ж уявив собі, як козаки складають лист, уявив той сміх від дошкульних, солоних жартів й олівцем почав вимальовувати запорожців, що заходяться від реготу.

Ідею художника підтримали його друзі, а історик М. Костомаров, який вивчав історію запорозького козацтва, спеціально створив маршрут, щоб Рєпін на власні очі побачив місця Запорозької Січі, зібрав потрібний матеріал та відшукав характерні типи для своєї картини. На першому ескізі художник зробив напис «Запорозьці пишуть відповідь Султану Мехмеду IV», але справу довелося відкласти через брак історичного матеріалу.

За розробленим М. Костомаровим маршрутом, навесні 1880 року І. Рєпін разом із юним художником В. Серовим помандрував на Запоріжжя. Довго вони блукали островом Хортиця, знаходячи мідні гудзики, бляхи, старовинні гроші, порохівниці й іржаві шаблі. Після Хортиці Рєпін вирушив слідами січовиків до двох мальовничих сіл — Капулівки та Покровського. Тут він зустрів справжніх нащадків запорозького лицарства.

Восени 1880 року І. Рєпін повернувся до Москви. У жовтні того ж року до його майстерні завітав відомий російський романіст Лев Толстой. Саме цей візит указав художникові новий напрям у створенні картини. Поглянувши на полотно, Лев Миколайович відзначив, що це лише етюд, який відображає окремих епізод життя запорожців. На думку письменника, задум має бути набагато ширшим, більш значущим. Л. Толстой уважав, що слід було відбити у творі головну думку художника-реаліста — високе почуття національної гідності й гордості, непереможну силу запорозького духу.

Справедливі й розумні зауваження Л. Толстого, які художник прийняв зі щирою вдячністю, змусили І. Рєпіна замислитися, і він відразу ж узявся перероблювати ескіз. Збільшив формат полотна й кількість дійових осіб, переставив окремі постаті та створив зображення козацьких зборів.

Уже був готовий і ескіз картини, але для великого полотна художникові багато чого бракувало.

1886 року на святкуванні 25-ї річниці з дня смерті Т. Шевченка Ілля Юхимович познайомився з відомим дослідником запорозької старовини Д. Яворницьким. Це знайомство започаткувало сорокачотирирічну дружбу між талановитим художником і видатним ученим. Ілля Юхимович, побачивши молодого історика, щойно той прибув на святкування, підійшов до нього. Міцно потиснувши один одному руки, вони сіли поряд, і між ними зав'язалася невимушена й щира розмова. Рєпін розповів Яворницькому, що хоче намалювати запорожців, які зібралися на раду й складають відповідь турецькому султанові на його грізний лист. Земляки говорили про Україну, Запорозьку Січ, а також розпитували один одного про те, хто над чим працює.

Вони обидва народилися й вирости на Слобожанщині, де в народній пам'яті ще жили спомини про славетні козацькі часи. Рєпін народився 24 липня (5 серпня) 1844 року, в Чугуєві в родині військового поселенця. Батьки художника займалися перепродажем коней. До них часто приїздили селяни з навколишніх сіл, і тоді подвір'я ніби перетворювалось на ярмарок, у гомоні якого переважала мелодійна українська мова.

Улюбленим місцем дитячих забав Рєпіна та його однолітків став ліс, що розкинувся на схилах Сіверського Дінця. Ще з дитячих років Ілля Юхимович познайомився з побутом України, її фольклором і мистецтвом. Малювати почав дуже рано. Спочатку він розписував скрині та писанки, а перші художні навички отримав у місцевій школі військових топографів. Переїхавши до Петербурга, з 1863 року навчався в малювальній школі Спілки заохочення мистецтв (у тому числі й у І. Крамського), а в 1864–1871 роках — в Академії мистецтв.

Здобувши вищу освіту в Санкт-Петербурзькій академії мистецтв, у 25-річному віці він уже мав репутацію портретного живописця (всього створив понад 300 портретів). Як пенсіонер Академії, провів чотири роки в Італії та Франції. У 1877 році повернувся до Чугуєва, потім жив у Москві та Петербурзі, а з 1900-го в Куоккалі (Фінляндія), у своєму маєтку «Пенати», де помер у віці вісімдесяти шести років, залишивши по собі багатий і прекрасний художній спадок.

У 1888 і 1889 роках за запропонованим Яворницьким новим маршрутом Рєпін відвідав Україну, Кубань, Північний Кавказ, де зустрічався з нащадками запорожців.

В Одеському міському музеї замалював козацьку зброю, портрети-парсуни братів Шиянів, ктиторів Нікопольської січової школи. По дорозі на

Чернігівщину, до Качанівки, маєтку В. Тарновського–молодшого, зупинявся в Києві в академічного приятеля М. Мурашка. В університетському музеї зробив акварельну копію народної картини «Козак Мамай», а в Братському музеї змалював списи часів Б. Хмельницького (Київський музей російського мистецтва). Завітав до села Качанівка, де його ласкаво прийняв великий збирач запорозької старовини В. Тарновський, колекція якого стала художнику в нагоді. Тут же, у Качанівці, він намалював ефектний портрет господаря в червоному жупані біля старовинної гармати («Гетьман. Портрет В. В. Тарновського», 1880 рік, Сумський художній музей).

У пошуках нових вражень Ілля Юхимович поїхав і на Кубань, де жили нащадки запорожців. Саме під час цієї подорожі він із Д. Яворницьким зустрів козака–станичника Василя Олешка, в рисах обличчя якого побачив прообраз героя своєї картини — Івана Сірка. У музеї Кубанського війська виконав низку малюнків–копій зі старовинних козацьких портретів; у станиці Пашківській робив портретні зарисовки.

Яворницький став діяльним порадником художника в роботі над запорозькою темою. Новий колоритний типаж, блискучі екскурси Яворницького в історію Січі та нарис про легендарного кошового Івана Сірка, написаний спеціально для Репіна, дали імпульс подальшій роботі над цією темою.

І. Репін створив величезний фонд художніх ескізів. Корній Чуковський згадував, що Репін мав у своїх альбомах кількасот етюдів до «Запорозжців», більшість із яких згодом потрапила за кордон, звідки назад не повернулася.

З кожною поїздкою місцями козацької слави художник відновлював роботу над картиною, працював з більшою енергією та запалом.

У своїх малюнках він відтворив риси волі, природний розум, відвагу, велич та гумор. До свого альбому Репін зробив замальовку могили Івана Сірка в Капулівці. Художник побував і в запорозьких селах Грушівка та Старі Кодаци, де, відвідавши козацькі церкви, знайшов багато старовинних речей, що потрапили туди з Січі. Зробив ескізи натовпу людей, які збиралися на Олександрівській пристані.

Повернувшись 1899 року, І. Репін дещо по-іншому побачив композицію картини — і почав писати її заново, у більшому форматі (217x361, а перший варіант — 170x265). Працював над нею ще чотири роки. «Картину свою, здавалося, ось–ось мав би закінчити. Але під впливом нових знань почав на новому полотні, вийшло дві картини», — написав М. Мурашко, відвідавши майстерню художника.

Репін запросив Дмитра Івановича до своєї майстерні, аби показати йому ескіз величної картини. Він побоювався критики такого знавця історії Запорозької Січі, як Яворницький.

Перша зустріч, про яку вони попередньо домовилися, хвилювала обох: Д. Яворницькому хотілося чимшвидше побачити степових лицарів, а Рєпіну кортіло дізнатися, що скаже дослідник.

Картина сподобалася Яворницькому. Він щиро хвалив автора за вдалий сюжет і його чудове втілення: «Святе діло ви робите, любий Ілля Юхимович. Пишіть велику картину!»

Дмитро Іванович запропонував Рєпіну свою допомогу, надавши книги з історії запорозьких козаків, свою колекцію зброї, жупани, чоботи, люльки, сулію з горілкою й навіть череп, знайдений на Чортотлицькій Січі. Історик віддав фото запорозького прапора, Дніпровських порогів і нащадків запорожців. Д. Яворницький приводив до художника своїх земляків та знайомих, які позували художникові. Все нові й нові козацькі постаті з'являлися на полотні. На думку Д. Яворницького, вони були прекрасними, та художник говорив, що до них треба ще «трохи доторкнутися пензлем». Дмитро Іванович у майстерні художника став досить частим гостем, а інколи й натхненником та порадиником.

Рєпін дуже високо цінував щедрю допомогу Яворницького у створенні картини й не залишився в боргу. У перший рік їхнього знайомства художник подарував Дмитрові Івановичу дев'ять малюнків для його двотомника «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа». У передмові до першого тома історик писав: «Автор не може не висловити щирої подяки глибокошановному Іллі Юхимовичу Рєпіну, що подав до цього твору кілька малюнків з власної колекції і не відмовив у добрих порадах під час вибору їх до видання».

Майже кожного тижня історик бував у видатного художника. У свою чергу, Ілля Рєпін відвідував Яворницького, де суботнього вечора збиралася українська молодь, яка проживала в Петербурзі. Серед тих молодих людей були співаки, музики, артисти й художники. Такі зустрічі Дмитро Іванович жартома називав «збіговиськами». На них він з особливою любов'ю згадував перший ескіз майбутньої картини, що був написаний олією ще 1877 року і подарований йому художником. Історик вважав цей подарунок «найдорожчим скарбом». Але, на жаль, невдовзі був змушений розпрощатися з ним.

Тяжко хворіючи й потерпаючи від нестатків (історик мав сплатити борг за видання «Вольностей запорожских Козаков»), Яворницький, за пропозицією І. Рєпіна, який, можливо, ще і побоювався, що до завершення картини ескіз «Запорожців» може потрапити до чужих рук і тоді сюжет використає інший художник, погодився продати полотно відомому меценатові та колекціонерові творів живопису, купцю М. Третьякову. Придбавши ескіз, той виставив його у своїй галереї в Москві.

Дмитро Іванович у своїх спогадах так розповідав про персонажів картини: «Унизу, в самому куточку, з лівого боку, сидить на землі по-турецькому пресимпатичний хлопчик років семи-восьми; малий джура,

тобто зброєносець, з чубчиком на голеній голові, з роззявленим від сміху ротом, в якому блищать дрібні й густі зубки. Він набиває тютюном люльки для козаків і заливається милим дитячим сміхом, ловлячи вухом дошкульні слова, якими запорозькі лицарі частували турецького султана: «козолуп, різницька собака, кобиляча с. а, нашого бога дурень». Вище хлопчика сидить на колоді бравий козак з чорними довгими вусами, з великим оселедцем, закладеним за вухо. Це художник Я. Ф. Ціонглинський. Він поклав величезний кулачище на спину козака, що сів біля столу без сорочки, за Ціонглинським стоїть молодий красень з благородними рисами лица і якимось «по-панському» посміхається. Це внучатий племінник знаменитого композитора М. І. Глінки. Далі, за Глінкою, стоїть козарлюга, високий, чорний, з вилискуватим, як у негра лицем і з пов'язкою на пораненому в бою лобі. Це відомий в Одесі художник, силач М. Д. Кузнецов. За Кузнецовим рудий, як вогонь, москаль Нікішка, — кучер В. В. Тарновського, в якого немає кількох зубів у верхній щелепі, в цього щербатого найуїдливіший сміх».

Цікава історія цього прототипу. Якимось І. Рєпін переправлявся з Д. Яворницьким поромом через Дніпро. Тут же був і поміщик В. Тарновський, який сидів у своєму фаєтоні. Художник звернув увагу на поміщицького кучера Нікішку. Це був низенький, рудуватий чоловік із кількома зубами в роті. Коли він сміявся, Ілля Рєпін пильно вдивлявся в риси його обличчя. Адаже саме так мав сміятися козак на картині, де запорожці складають листа султанові. Ілля Юхимович швидко розгорнув альбом і зафіксував олівцем основні риси знайденого типу. Це був вдалий фрагмент до задуманої картини.

З-за Нікішки визирає студент-татарин, якому художник «позичив» білі, густі, міцні зуби з запорозького черепа. Спереду, праворуч від студента-татарина, височить важка, кремезна постать у червоному жупані, смушевій шапці та з шаблюкою на боку. Це професор Петербурзької консерваторії А. Рубець. За його спиною стояв гладкий козак із таким випнутим наперед черепом, що здавалося, воно трясеться від сміху. Але згодом художник зняв його з картини й намалював чоловіка в сірому кобеняку з так званою «богородицею» на спині, з відкритою голеною головою та чубом, піднятим догори. Перед А. Рубцем сидить славетний кошовий отаман Запорозького Війська Іван Сірко з демонічним виразом очей, з люлькою в роті й у шапці, критій чорним сукном і підбитій сірим смушком, з розрізом попереду. Отамана художник малював із популярного свого часу генерала, дотепника й веселуна М. Драгомирова. Далі висувається наперед типове обличчя бурсака, який не витримав суботньої лози й утік за пороги — на Січ. У нього ні вусів, ні чуприни; чорне густе волосся підстрижене під макітерку. Це художник П. Мартинович, який народився на Полтавщині.

До Мартиновича нахилився козак у високій чорній шапці, схожій на ту, яку носив гетьман Сагайдачний. Це худорлявий чоловік із похмурим поглядом; він мало реагує на дошкульні епітети, що їх щедро сипле козацьке товариство турецькому султанові. Для цієї постаті позував В. Тарновський, відомий колекціонер української старовини, власник села Качанівка Чернігівської губернії, у якому бували Гоголь, Шевченко, Костомаров, Глинка й сам Репін.

Поряд із В. Тарновським — дідок із низько підчикриженими вусами, сухорлявий, зморщений, беззубий. Він широко роззявив рота, до якого підносить люльку, що нею, в разі потреби, можна й череп розтрити. Заходиться сміхом, аж очі заплющив. Репін малював його з випадкового перехожого, якого зустрів на пристані біля міста Олександрівська.

Якось перед Різдом, коли були великі морози, до Яворницького прийшов Репін.

— А я до вас!

— Що сталося?

— Їдьмо до мене! Я хочу посадити вас на картині за писаря.

— Ілле Юхимовичу, я ніде не люблю виставляти себе напоказ.

— Ні, ні! Я від вас не відчеплюся! Кому ж бути писарем, як не вам?

Після довгих умовлянь Яворницький погодився, і вони поїхали до майстерні художника, яка в той час була на четвертому поверсі під скляною покрівлею. Глянувши на свого друга, Ілля Юхимович сказав:

— Що це ви такий похмурий?

— В дорозі промерз.

Тоді І. Репін пішов до сусідньої кімнати й виніс якийсь журнал, у якому були зображені смішні карикатури, та й поклав на стіл перед Яворницьким. Той глянув на якусь карикатуру й усміхнувся.

— Стривай, стривай! Ось цей вираз мені й потрібний!

Не минуло й години, як за столом у ролі січового писаря на картині уже сидів Д. Яворницький.

«Писар — одна з центральних постатей картини. Його лукава посмішка пробігає по всьому обличчі, утворюючи ледь помітні зморшки біля очей і неглибокі ямочки коло щільно стулених губ. З усього видно, що це особа хитра і, як кажуть, сам собі на умі. Писар добре чує всі ці круті дотепи й ущипливі, дошкульні слова, які йому диктують, але він не квапиться писати їх на папері довгим гусячим пером».

Художник хотів посадити ще когось за стіл, на вільне місце навпроти писаря, спиною до глядача. Він уже наперед продумав, як саме має виглядати ця постать. У цього персонажа повинна бути височенна потилиця. Такої голови не знайдеш ні в селах, ні в робочих кварталах — лише в панських хоромах. І тут Репін пригадав, у кого є така потилиця:

— Ви знаєте, хто може бути придатний на таке місце?

— А хто?

— Георгій Петрович Алексеев. Коли він був у вас, я до нього добре придивився. Сам він низенький, огрядний, дебелий, голова велика, голомоза, а потилиця така, що треба сто років, щоб її наїсти. Попросіть його, щоб він дозволив мені зарисувати його спину й потилицю. Коли ви його побачите?

— Можу хоч і завтра.

— Так, будь ласка! Я готовий написати йому безкоштовно його портрет, аби тільки він дозволив зарисувати для картини його потилицю...

Коли другого дня Яворницький переказав Алексеєву художникове прохання, той категорично відмовився.

— Що це, на посміх майбутнім нащадкам? Ні!

Яворницький поквапився повідомити Рєпіну цю відповідь. Але художник усе ж таки наполягав умовити Алексеєва.

— Та влаштуйте ж це як-небудь! Чи вже ви, при вашій винахідливості, не придумаете, як це зробити?

— А може, його спокусити старовинними монетами, він же нумізмат? — спитав Яворницький. — Зробимо це так: Георгій Петрович запросить нас до себе на сніданок. Після сніданку ми підемо втрьох до його кабінету, я витягну з кишені кілька старовинних монет, і ми будемо розглядати їх в лупу, а ви сядете за спиною й тихенько занесете до своєї книжечки його триповерхову потилицю безкоштовно.

Коли картина була закінчена й виставлена в Третьяковській галереї, генерал, що мимоволі став натурником, приїхав до Москви. Зустрівшись із ним та з Рєпіним, Яворницький запропонував відвідати галерею. Там біля «Запорожців...» відбулася досить цікава розмова:

— А гляньте, Георгію Петровичу, — сказав Яворницький, — така, як ваша, потилиця.

— Як же ви наслідилися зробити це без мого дозволу? Коли ж це ви встигли змалювати?

Рєпін засміявся.

— Це тоді, коли ви уважно розглядали монети.

— Ну, гаразд, тепер уже нічого не вдієш. У мене до вас прохання: не кажіть більше нікому, що це моя потилиця, — засміють старого дурня.

Д. Яворницький згадував, що крім цього варіанту Рєпін написав і другу картину, на якій вже не було такої кількості персонажів, але художник додав нових або ж допрацював колишніх. Писар залишився таким же, тільки він уже старий і в окулярах. Тепер одне гусяче перо було в нього в руці, а друге — за правим вухом. На картині з'явився ще один козак без сорочки. Художник прибрав з картини козака в кобеняку, який стояв спиною до глядача, зник і козак із пов'язкою, а Тарновський, козак у високій шапці, вийшов на цьому варіанті виразнішим. Тепер він сидить без шапки й лисий.

Ілля Рєпін довго працював над кожною постаттю «Запорожців...». Він роками вишукував окремі образи, що мали постати на полотні. Досить часто для змалювання одного персонажа картини йому були потрібні декілька натурників. З одного художник змалював вираз обличчя та зріст, з іншого — очі та пронизливий погляд, усмішку, що ховалася під великими вусами.

Така ситуація склалася й із головним героєм картини — Сіркою. Як відомо, не збереглося жодного портрета кошового, тому Рєпін мусив виявити творчу фантазію. Художник довго не міг знайти людину, схожу на створений його уявою образ І. Сірка. Якось навесні 1889 року Рєпін зустрівся з генералом М. Драгомировим, побачивши якого вигукнув: «Живий Сірко!» Навколо Сірка почали складатися всі інші персонажі.

Дмитро Іванович давно збирався щирозсердно подякувати Рєпіну за створення величних «Запорожців...». Таку нагоду він отримав, коли повернувся з Середньої Азії до Петербурга. Тоді друзі вирішили похестувати історика вечерею. Серед відомих діячів культури й науки був і Ілля Рєпін.

Підвівшись із крісла, Яворницький подякував за ту шану, яку йому виявило все товариство, і звернувся до Рєпіна: «Любий і дорогий Ілля Юхимович! Ви зробили велику честь нашим предкам, запорозьким козакам, а разом з ними й нам тим, що зобразили їх на прекрасній картині «Запорожці». Хто б нас знав до вашої картини? Ніхто. Ми до того були маленькі — при землі, а тепер стали вище на голови! Низенько вклоняюся вам і щиро дякую!..»

Слава «Запорожців» облетіла не лише всю Росію, а перейшла кордони країни. Картина мала великий успіх на виставках у Чикаго, Будапешті, Мюнхені та Стокгольмі. А 26 жовтня 1892 року Рєпін написав Яворницькому: «Дорогий Дмитре Івановичу! «Запорожців» моїх три дні тому купив цар. Ура!»

Картину за 35 тисяч карбованців придбав Олександр III. Вона лишалася в царській колекції до 1917 року, а після революції опинилася в зібранні Державного Російського музею. Це полотно дещо поступається за розмірами початковому варіанту і є, так би мовити, «кулуарним» примірником. Другий варіант «Запорожців» художник спробував зробити більш «історично вірогідним», але був явно незадоволений результатом і покинув працювати над полотном, так і не закінчивши його. Зараз картина зберігається в Харківському художньому музеї.

«Запорожці» стали одним із найпопулярніших творів І. Рєпіна. Велика кількість копій та репродукцій картини розійшлася по країні.

У листопаді 1929 року художник у листі до свого друга Д. Яворницького описував досить цікавий випадок, який є чудовим свідченням популярності його «Запорожців»: «Один мій приятель привіз мені з Полтави куплену на ярмарку скульптуру — копію з відомої моєї

картини... Я радію і тішусь, дивлячись на це відтворення».

Чуття геніального художника й людини, що зросла в Україні, допомогло Репіну відбити в «Запорожцях» дух нації, її менталітет. А захват і повага, які митець відчував до цього лицарського народного ордена, втілились в оригінальній багатофігурній композиції. Показуючи запорожців у момент найвищого вияву їхнього життєлюбства й безстрашності, Репін розкрив справжню стихію народних характерів, дух лицарства і товариськості, притаманний козакам. «...Ну і народець!!!...Голова обертом йде від їх гаму і шуму, з ними неможливо розлучитися, — писав Репін Стасову, — веселий народ. Чортовський народ!»

Розділ десятий

Кошовий І ван Сірко та Олександр Мурашко

Щороку молодий Олександр Мурашко любив приїздити в Україну, на свою історичну батьківщину, яку змушений був залишити, прагнучи вивчитись живопису та реалізувати свій неабиякий талант.

Митець виявляв надзвичайний інтерес до історії рідного народу, і це не могло не вплинути на його естетичні вподобання. Він щиро захоплювався полотном «Запорожці пишуть листа турецькому султану» свого вчителя І. Репіна.

Як згодом згадував сам Мурашко, Репін не відразу помітив і оцінив талант свого нового учня, земляка з міцним характером, хохла, який спрагло шукав свій власний шлях у мистецтві. Вчителя слухав, а малював по-своєму... «Репін став проходити повз мольберт, за яким я працював, ніби мене взагалі не було в майстерні», — розповідав Олександр, приїхавши до Києва на канікули. Зрештою, розсердившись, метр відмовив землякові у праві працювати в нього. Тоді той вирішив переїхати до іншої майстерні, але вибирав — чи до М'ясоєдова, чи до Маковського. Заручився згодою обох і поїхав додому, на Київщину, на етюди. Улітку працював у селі, не покладаючи рук. Восени повернувся до Академії, зайшов до Репіна. «Показую йому свої літні роботи, а він так недбало, наче йому і діла немає до мене ніякого, каже: «Кинь там під стіл, я згодом подивлюся, коли буде час, а ти приходь до мене завтра». Приходжу знову наступного дня, а він ще не подивився... Страшно мені стало, що тепер зі мною буде? Прожене чи ні? «Дістань», — каже мені Репін зневажливим тоном. Я дістав. Він подивився всі етюди й відразу змінив тон. Каже: «Приходьте завтра працювати». Я був такий щасливий, як того дня, коли мене зарахували в класи Академії мистецтв. А іншому професору і ноги не показав».

Ще змалечку майбутній художник уважно слухав казки, фантастичні історії та легенди про козаків, що їх йому розповідала бабуся, проста селянка з Чернігівщини, але уява хлопчика по-своєму малювала сюжети про запорожців. Досить було лише декількох мотивів, щоб Олександр зумів скласти цілу епопею, яскраву й неповторну в своїх деталях.

Програмна конкурсна робота О. Мурашка — картина «Похорон кошового» (1890) — це сумна сага про відхід у небуття славного козацтва. Картина стала продовженням репінських «Запорожців», але в «Похоронах кошового» митець ототожнює смерть отамана Сірка зі смертю всього вільного козацького духу.

В основі картини — сцена прощання запорожців із легендарним кошовим отаманом. Урочисто рухається похоронна процесія. Пливе на могутніх козацьких плечах укрита червоною китайкою домовина.

Персонажів на полотні чимало — картина багатofігурна, так би мовити, «хорова». Усі герої вдало згруповані й об'єднані навколо композиційного центру, яким є труна.

Особливо колоритною є постать літнього сивовусого козака, який несе перед труною на шкіряній подушці булаву — атрибут влади кошового. Іде повільно, малими кроками, ніби несе величезний тягар. Позувати для образу козака художник попросив видатного діяча українського театру Михайла Старицького.

Трохи зліва від нього іде козак, який, можливо, заступить місце покійного. Художник освітлив його постать, бажаючи привернути до неї увагу. Козак ще молодий, міцної статури, приємної зовнішності. У нього мужнє обличчя, засмагле від вітру й сонця. Здається, він нічого не бачить і не чує, бо важкі думки тривожать його душу.

На крок позаду несуть труну на дерев'яних ношах. За труною — чорний прапор, символ жалоби та невимовного смутку. За труною ідуть козаки. Їхні обличчя суворі й засмучені. Кожна з людських фігур на картині — яскраво виражений характер. Усі персонажі твору, разом узяті, уособлюють січове воїнство — мужнє, безстрашне, героїчне.

Майстерно передано розмірений, урочистий рух натовпу. Палітра полотна вишукано стримана: лише кілька кольорових плям оживлюють приглушені зеленувато-коричневі тони картини. Світло, випромінюване свічками в руках персонажів, м'яко розтинає густі вечірні сутінки.

На відміну від І. Рєпіна, Мурашко занурив своїх героїв у жалобу за кошовим. Ліс навколо ніби перегукується із загальним смутком. Кожна деталь промальована до найменших дрібниць, які відповідають історичним реаліям, а відблиск поховальних свічок підсилює напружену атмосферу, що панує в колоні козацького братства. Недарма Мурашко їздив на свою рідну Чернігівщину, аби змалювати старовинне вбрання та зброю. Хоч уже за кілька років художник відмовився від надміру деталей: «Дрібниці, деталі — не головне. Головне — розгледіти душу».

Своєю картиною молодий митець ніби полемізує зі своїм уславленим учителем, протиставляючи власне розуміння драматичної героїки козацтва бравурному оптимізму в зображенні «Запорожців» Рєпіна. І там, і тут — єдність стану, проте в Мурашка козаків об'єднує скорбота, а в Рєпіна — жваве піднесення та сміх. Спільним є й показ великої кількості людей. Тільки в Рєпіна вони немов наближені, укрупнені й тому виразно-конкретні у своїй неповторності, а в Мурашка — немов віддалені, злиті з лісовими просторами, і тому, при всій неповторності кожного характеру, вони, як і репінські герої, об'єднані спільним настроєм, здаються схожими один на одного, немов одна велика родина, велична й прекрасна у своїй скорботі. Якщо І. Рєпін наголошував яскраву типажність зовнішності зображених, то Мурашко прагнув утілити благородство й духовність могутніх лицарів козацтва.

У мистецькому доробку Олександра Мурашка «Похорон кошового» — єдиний історичний твір, який став чудовим заспівом до всієї творчості майстра. За неї митцеві присвоїли звання художника, нагородили Великою золотою медаллю й надали право на пенсіонерську подорож на три роки за кордон за рахунок Академії.

Розділ одинадцятий

У пам'яті народній

У численних піснях і думах, які народ склав про Сірка, кошовий виступає народним героєм, запорозьким ватажком і козацьким полководцем.

Дума про вдову Сірчиху

В городі Мерефі жила вдова,
 Старенькая жона
 Сірчиха-Іваниха.
 Вона сім літ пробувала,
 Сірка Івана в очі не видала,
 Тільки собі двох синів мала:
 Первого сина — Сірченка Петра,
 Другого сина — Сірченка Романа.
 Вона їх до зросту держала
 І ще од них слави-пам'яті по смерті сподівала.
 Як став Сірченко Петро виростати,
 Став своєї мати старенької питати:

«Мати моя, старая жоно!
Скільки я у тебе пробуваю,
Отця свого, Сірка Івана, в очі не видаю;
Нехай би я міг знати,
Де свого отця Сірка Івана шукати».
Вдова стара промовляє:
«Пішов твій отець
До стародавнього Тору пробувати,
Там став він свою головку козацькою покладати».
То вже Сірченко Петро теє зачуває,
Пилипа Мерефіянського з собою підмовляє,
Голуба Волошина за джуру у себе має.
Стали вони до стародавнього Тору приїжджати,
Отамана торського Яцка Лохвицького пізнавати.
Отаман торський Яцко Лохвицький
Із куреня виходжає,
Словами промовляє,
Сірченка Петра пізнаває:
«Сірченку Петре!
Чого ти сюди приїжджаєш?
Десь ти свого отця Івана шукаєш?»
Сірченко Петро словами промовляє:
«Отамане торський
Яцко Лохвицький!
Я сім год пробуваю —
Отця свого, Сірка Івана, в очі не видаю».
То вже Сірченко Петро
З козаками опрощення принімає,
До трьох зелених байраків прибуває.
Козаки до Сірченка Петра словами промовляли:
«Сірченку Петре!
Не безпечно себе май,
Коней своїх козацьких од себе не пускай».
А Сірченко Петро на теє не повіряє,
Під тернами-байраками лягає-спочиває,
Коні свої козацькі далеко од себе пускає,
Тільки Голуба Волошина до коней посилає.
Турки теє забачали, із теренів, із байраків вибігали,
Голуба Волошина у полон до себе брали
І ще словами промовляли: «Голубе Волошине!
Не хочемо ми ні твоїх коней вороних,
Хочемо ми добре знати,
Щоб твого пана молодого ізрубати».

Голуб Волошин словами промовляє: «Турки!
 Коли можете ви мене од себе пускати,
 Могу я сам йому з плеч головку зняти».
 Турки того дознали,
 Голуба Волошина од себе пускали.
 Голуб Волошин до Сірченка Петра прибуває,
 Словами промовляє: «Сірченку Петру, пане молодий!
 На доброго коня сідай, між турками поспішай!»
 Не успів Сірченко Петро між турки-яничари вбігати —
 Міг йому Голуб Волошин з плеч головку зняти.
 Тоді турки Пилипа Мерефіянського округ оступали,
 З плеч головку козацьку знімали,
 Козацьке тіло посікли-порубали.
 Козаки стародавнії тоє забачали,
 На добрії коні сідали,
 Турок побіждали,
 Козацьке тіло позбирали,
 До стародавнього куреня привозили,
 Суходіл шаблями копали,
 Шапками, приполами землю носили,
 Козацькеє тіло схоронили.
 Отаман торський Яцко Лохвицький
 Теє зачуває,
 До вдови старенької Сірчихи-Іванихи
 В город у Мерефу письмо посилає.
 Сірчиха-Іваниха письмо читає,
 К сирій землі крижем упадає,
 Словами промовляє:
 «Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває:
 Первая печаль — що я сім год пробувала,
 Сірка Івана в очі не видала;
 Другая печаль — що Сірченка Петра на світі живого немає;
 Третяя печаль — що Сірченко Роман умирає».

Пісня про Романа Сірка

Ой Лимане, Лимане,
 Ти, Сірку Романе,
 Да гей же ти, Сірку Романе!
 Ой що будем робити,
 Нема козакам по чарці горілки де взяти,
 Да гей же, де взяти!

Пісня про Івана Сірка

Ой як крикне старий орел, що під хмари в'ється,
 Гей, загуло Запорожжя та й до Сірка тнеться.
 Ой не вітер в полі грає, не орел літає,
 Ото ж Сірко з товариством на Січі гуляє,
 Старий Сірко перед стягом раду оглядає,
 Козаченьків привітає, стиха промовляє:
 «Гей, молодці–запорожці, татарва лякає!
 Не дрімайте, товариші, бо в руки злапає,
 Збирайтеся докупоньки та сідлайте коні,
 Тії коні воронії, що ждуть на припоні!»
 Загуділо Запорожжя, як те Чорне море, —
 Понеслися козаченьки облавою в поле.

Пісня «Курта»

Ой ти, батьку–Сірку,
 Козацький барвінку,
 Ти надівай шапку–бирку,
 Та визволяй чабана–товаринку.

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко (1)

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
 Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
 «Та сідлайте ж ви коней, хлопці–молодці,
 Та збирайтеся до хана в гості!
 Та туман поле покриває,
 Гей, та Сірко з Січі виїжджає,
 А ми думали, а ми думали,
 Що орел із Січі вилітає.
 А ми думали, а ми думали,
 Що орел із Січі вилітає.
 Гей, то військо славне запорізьке
 Та на Кримський шлях із Січі виїжджало,
 А ми думали, а ми думали,
 Що орли по степу літали.
 А ми думали, а ми думали,

Що орли по степу літали.
 Аж то Сірко, та козак же Сірко,
 Та на конику він виїжджає,
 А ми думали, а ми думали,
 Що орел по степу літає.
 А ми думали, а ми думали,
 Що орел по степу літає.
 Аж то військо та славне запорізьке
 Та на вороних конях в степу виграває,
 А ми думали, а ми думали,
 Що то місяць в степу зіходжає.
 А ми думали, а ми думали,
 Що то місяць в степу зіходжає.
 Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
 На битому шляху та татар оступає,
 А ми думали, а ми думали,
 Що орел по степу літає.
 А ми думали, а ми думали,
 Що орел по степу літає.

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко (2)

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко
 Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
 «Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
 Та збирайтеся до хана у гості!»
 Та туман поле покриває,
 Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.
 Гей, та ми думали, та ми ж думали,
 Що то орли та із Січі вилітали, —
 Аж то військо та славне запорозьке
 Та на Кримський шлях з Січі виїжджало.
 Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
 Та що сизий орел по степу літає, —
 Аж то Сірко на конику виїжджає.
 Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
 Та що над степом та сонечко сяє, —
 Аж то військо та славне запорозьке
 Та на вороних конях у степу виграває.
 Та ми думали, ой, та ми ж думали,
 Що то місяць в степу, ой, зіходжає, —
 Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
 На битому шляху та татар оступає.

Пісня про Сірка Івана

Не тумани з моря, не тумани
 Місяць, сонце покривали.
 Гей, гей, димом небо вкрило, димом небо,
 У Криму міста палали.
 У Стамбулі турки, у Стамбулі
 На схід сонця поглядали.
 Гей, гей, чом вістей немає, вістей з Криму?
 Моря Чорного питали.
 Гей, вістей не було та й не буде
 Ані звечора, ні зрання.
 Гей, гей, лягли яничари, полягали
 Спати у Сірка Івана.
 Не забудуть турки, не забудуть,
 Як з Сірком бенкетували.
 Гей, гей, з вина червоного, з червоного
 Буйні голови поклали.
 Десь заплаче мати, стара мати
 За синами рано-вранці.
 Гей, гей, будуть вить над ними, будуть вити
 Вовки сірі сіроманці.
 Не тумани з моря, не тумани
 Місяць, сонце покривали.
 Гей, гей, димом небо вкрило, димом небо —
 У Криму міста палали.

Отаман Сірко

Там, де Січ — святая ненька,
 Де Дніпро-ріка,
 Закричали запорожці
 Кошовим Сірка,
 Обирали отаманом,
 На чоло — землицю,
 Щоби знав козацьку шану,
 Щоб не став гордиться.

Приспів:

Кошовий отаман — свій шабельці пан —
 Отаман Сірко.

Своїй шабельці пан — вороженькам шайтан
 Отаман Сірко.
 Не король і не хан, не турецький султан —
 Отаман Сірко.
 Не шинкар і не дяк — запорізький козак —
 Отаман Сірко!

Як збирались запорожці
 Брати Перекоп,
 Попереду кониченьком
 Кошовий Сірко.
 Вилітав орлом з долини
 У широке поле.
 Буде слава Україні,
 Її дітям воля.

Приспів.

Як нагонить бусурманів
 Кровожерний кат,
 Гайда, братці, на могилу
 Славного Сірка,
 Відкопайте шаблю гостру
 З правою рукою,
 Хай не знають вражі гості
 Сім років покою.

Приспів.

Легенди про Івана Сірка

Як Сірко переміг татар

Давно–давно це було, ще за запорожців та за кошового Сірка. Пройшло чимало, як жив Сірко і як його не стало, а слава про нього і не пройшла, і не пропала. Він був для ворогів страшний і сердитий, а, навпроти, для християн дуже добрий і милостивий.

Одного разу запорожці пішли з Сірком у похід, а татари прочули про це й одразу й побігли на Січ і почали там хазяйнувати. Як хотіли, так і хазяйнували: усіх православних християн забрали та й повели у полон. А вони не хочуть іти та плачуть і ридають так, що аж земля стогне. А татари вдаряють та нагайками їх підганяють.

Як ось прочув про те кошовий Сірко. Зараз зібрав своїх козаків в погоню за татарами — визволяти православних людей. Та летить, як птиця, близько до татар; бачить, що їх дуже багато, а козаків дуже мало. Спинив свого коня і крикнув на козаків:

— А стійте, братця! Подождіть, не ворушіться!

Тоді зіскочив з коня, дав його другому козакові, а сам кувирть — та й зробився хортом і побіг до татар.

Татари бачать: хорт, красивий такий! Подобався він їм. Узяли вони його, нагодували. Звик ото той хорт.

Як стали ті татари відпочивати, то той хорт поробив їм так, що вони поснули. Тоді він назад до козаків та знову кувирть — і зробився чоловіком, а тоді з козаками побіг до татар, усіх їх вирубав, а християн вернув назад. Християни дуже дякували Сіркові і пішли собі щасливо додому, а Сірко зі своїми козаками став гуляти по-старому.

Великий воїн

Сірко великий воїн був. Знав, хто що й подумає. Ото там, по низу Дніпра, були татари, Магомет жив; та як мають вони, було, воювать, то Сірко і каже козакам: «Собирайтесь до купи, бо на нас уже орда піднімається». Він сильний такий був, що його як хто шаблею ударить по руці, так і кожі не розруба, тільки синє буде. Уже татари міри протів нього робили, так нічого не робили. Вони його шайтаном так і прозвали.

Він як умирав, так сказав так: «Як будете ротом до схід сонця воду носить із річки, що коло Січі, і як обмочите тією водою усю мою могилу, так будете знать те, що й я...» Так ніхто не зміг: дуже велика могила. «А як буде велика потуга на Росію, то розкопайте мою могилу, одріжте мою руку, то і буде вам защита». Так ото як француз найшов на Москву, то руку Сірка взяли і повезли в Москву, а потім привезли і уп'ять її положили на місце. Був у запорожців ще кошовий Чалий, добрий воїн був! Та тільки протів Сірка не було. Цей як — Стійте, братця! Не буде діла, поки не достанемо руки Сірка!

Поїхали в Капулівку, одкопали руку і гайда назад. Як прибїгли до Москви з тою рукою, так французьке військо і сунуло звідти. Тоді французи так скоро тікали, що й черевики погубили...

Кажуть, багато було охочих поливати могилу Сірка, щоб знати стільки, як він, та нічого не помогло: треба було воду носити ротом з річки, а не так близько, щоб до третіх півнів полити таку могилу, як у нього.

Як Сірко умирав

Сірко — це кошовий такий. Він такий був, що дещо знав. Оце, бувало, з куреня та й гука на свого хлопця: «Ану, хлопче, візьми пістоль, стань там та стріляй мені в руку!» Той хлопець візьме пістоль та тільки — бух! — йому в руку, візьме в руку кулю, здаве її та назад і кине.

Вони, ті запорожці, всі були знайовиті. Сірко три рази умирав у сімдесятих годах, а всього йому 210 років. Він, як було, то й каже: «Оце вам три пухирки з водою. Першим пухирком сприснете — оживу; другим пухирком сприснете — стану дивиться; а третім — устану у тридцяти годах». Тоді трави такі сильні були; ото і вода зроблена була із трав. Так як умре, то його клали у гній і на треті сутки одгрібали та сприскували водою. Як із першого пухирка сприснули — ожив; з другого сприснули — дивиться, а з третього сприснули — устав і пішов. Ото так до трьох разів він жив. А в останній раз він як умер, то велів одрубать руку і носить три годи, а потім положити у могилу. Ото та і єсть у Капулівці.

Заповідь Сірка

Сірко на три частини захований: перша його частина лежить отут саме, де Чортотлицька Січ; друга — під Кривим Рогом, а третя — під Полтавою. Як умирав, так дав таку заповідь: «Як я помру, то одберіть у мене праву руку і носіть її сім год; хто буде мою руку носіть сім год, той владітиме нею так, як я й сам владію; а де случиться вам яка пригода, де вас нещасна хвиля біжить, чи на воді, то бросайте руку у воду — хвиля утишиться, то й не буде вам ніякого случаю; а з семи год уже поховайте в мою могилу. А хто буде тую могилу шанувати, братиме навкруги землю та буде могилу обсіпачь, то я його сам своєю силою буду дарить. А на сьомому году хай мене жде, хто вийде до могили або на Різдво, або на Великдень, або на Зелену неділю, нехай мене дожида. Не бійся, що я неправославний християнин, — я єсть вославний християнин Сірентій Іоанович!»

От таку він, той Сірко, дав заповідь!

Розділ дванадцятий

Доля поховання

Козацький літописець Самійло Величко писав: «Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж і його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу й поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені та справ».

Івана Сірка, як кошового отамана, поховали за особливим козацьким звичаєм. Дубову труну поставили просто на землю, і тисячі козаків шапками насипали над нею високий курган, який би згодом було досить тяжко розкопати.

У 1709 році російські війська штурмом здобули Чортомлицьку Січ і, розлючені запеклим опором запорожців, стали нищити не тільки живих, а й мертвих, плюндруючи козацьке кладовище. На могилі Сірка знищили хрест. Саме поховання пограбували. З нього витягли цінні речі, лишилися тільки сліди від соболиної шапки, яка була на голові покійного.

Лише за чверть століття запорожцям дозволили повернутись на батьківщину. Поховання на січовому кладовищі були впорядковані. Замість знищеного хреста на могилі Сірка поставили камінь із пам'ятним написом, що зберігся дотепер.

Однієї весни Дніпро загрожував затопити півострів. Тоді капулівські селяни разом із жителями Покровки та сусідніх козацьких сіл перенесли труну з прахом отамана до Капулівки, поховали на урвищі і, за козацьким звичаєм, шапками насипали над труною могилу.

У часи, коли Капулівку відвідував Д. Яворницький, могила опинилася на землі місцевого селянина Миколи Мазая, який дбайливо доглядав її, обсадивши шовковицями й тополями. Потім поховання було перенесене до саду бабусі М. Мазая — Зиновії Неліпи.

У 1909–1910 роках зусиллями Дмитра Івановича землю з могилою І. Сірка в селян викупив музей.

За радянських часів місцева влада впродовж десятиліть абсолютно байдужно й недбало ставилася до могили отамана. Ще до Другої світової війни, в повоєнні роки намагалися щось зробити археологи, які неодноразово клопоталися про впорядкування цього пам'ятного місця, та безрезультатно.

1957 року на могилі Сірка було встановлене погруддя, відлите робітниками Дніпропетровського металургійного заводу.

У 1965 році Рада Міністрів Української РСР ухвалила постанову «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією Запорозького козацтва», що передбачала створення історико-меморіального музею-заповідника на острові Хортиця. Згідно з постановою прах Івана Сірка та останнього кошового отамана Нової (Підпільненської) Запорозької Січі Петра Калнишевського мали перенести на Хортицю. Там же мали перепоховати останки кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого, який вивів

колишніх запорожців із Туреччини та повернув на батьківщину. Йшлося про перенесення сюди й праху гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, похованого в Ярополчі, неподалік Москви.

17 травня 1967 року дніпропетровська обласна газета «Зоря» видрукувала статтю «Збережемо для прийдешніх поколінь», у якій зазначалося: «Про далеку минувшину нагадує нам і могила славнозвісного кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка, що в селі Капулівці, біля самого Каховського моря. На потрісканому від сонця обеліску чавунна плита з написом: «Пам'ятка історії. Охороняється державою. Пошкодження карається законом». Та ось лихо: могила Сірка занедбана. Територія її не впорядкована, засмічена, навколо бур'яни. Прикро про це говорити, але ж і мовчати не можна... Хвилі Каховського моря б'ють об кручу, підмивають берег. Вода все ближче підкрадається до могили. Кілька метрів лишилося до історичної пам'ятки. А потім що? Святиню треба негайно рятувати, доки не пізно!»

Прах кошового отамана Івана Сірка мали транспортувати в моноліті, тобто з частиною ґрунту первинного поховання, в центрі якого залишалася непорушною труна й був відповідний температурний режим.

За рішенням Нікопольського райвиконкому, біля Сторожової (інакше — Бабиної) Могили (кургану доби бронзи), розташованої біля Капулівки, була відведена площа в 4 гектари, призначена для закладання парку. Сама ж Сторожова Могила повинна була стати місцем перепоховання І. Сірка. Між Нікопольським районом і Запоріжжям вибухнула принципова суперечка за право розпоряджатися останками ушавленого отамана. Кожен із суперників був налаштований на рішучі дії. Першими в наступ пішли запоріжці. Із обласного центру до Капулівки прибув вантажний автомобіль з делегацією, озброєною ухвалою Ради Міністрів. Ця вантажівка була спеціально відправлена для того, щоб забрати прах кошового. Але жителі села дуже швидко дізналися, задля чого прибули гості. «Хочуть нашого Сірка забрати!» — миттю понеслося селом. У школі припинилися заняття, старшокласники й місцеві чоловіки оточили могилу кошового, не підпускаючи туди запорізьку делегацію. «Чого приїхали? Кістями ляжемо, а Сірка не віддамо!» — так відповідали капуляни на намір забрати героя їхньої історії. Як розповідають, найрішучіші навіть прокололи шини запорізької вантажівки. Розгублені гості, сподіваючись лише на ухвалу Ради Міністрів, поїхали до райцентру скаржитися на незговірливих капулян. Але в цей час у Нікопольському райвиконкомі перебував голова Президії Верховної Ради УРСР Дем'ян Коротченко. Він разом із районним керівництвом зустрів запорізьку делегацію і, з'ясувавши суть питання, вирішив, що якщо «народ проти», то не варто йти проти народу. Запоріжцям відповіли відмовою. Нікопольці відстояли свого отамана.

Тлінні останки козацького ватажка перепоховали в кургані доби бронзи біля села Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. У ході роботи на цьому археологічно не вивченому кургані були порушені правила розкопок, а також вимоги щодо перенесення поховань. Череп же І. Сірка передали до Інституту етнографії імені Міклухо-Маклая Академії наук СРСР, до лабораторії пластичної антропологічної реконструкції.

1968 року була зроблена спроба упорядкувати могилу кошового, але, на думку істориків, цю акцію супроводжувала низка порушень. Зверху поставили погруддя, відлите ще 1957 року, з постаментом, а на середині бетонних східців — пам'ятник І. Сіркові, встановлений ще запорожцями. На постаменті залишили дошку з написом: «Тут була Запорозька Січ». Біля підніжжя спорудили гранітну стіну і прикріпили ще одну дошку з написом: «Тут похований кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко».

Товариство охорони пам'яток історії й культури Нікопольського району розпочало роботу над створенням біля могили кошового отамана музею просто неба. Першим кроком на цьому шляху стало перенесення старовинного вітряка з села Ульянівка Нікопольського району. Але нікопольські ентузіасти не визначились щодо того, яким має бути меморіал, не було й належної допомоги від наукових центрів. Тому й результат вийшов вельми скромним. Розповідають, що відомий історик Михайло Брайчевський не втримався від іронічного зауваження: «Зробили... з Сірка — Героя Радянського Союзу!» І справді, нікопольці чинили так, як і мислили — в контексті доби та периферійності свого буття.

На початку 1970-х «шелестівську відлигу» змінили «щербицькі заморозки». Перший секретар Дніпропетровського обкому Олексій Ватченко, «відповідно до нової лінії партії», збив макет рукою зі столу, вигукнувши гнівно: «Я вам покажу, таку... мать, як ставити стовпи, де починалася Україна!»

У 1980 році невідомі вандали скинули з п'єдесталу погруддя Івана Сірка. Замість цієї скульптури на Сторожовій Могилі поставили нову, відлиту на основі реконструкції Г. Лебединської.

У 1988 році на заклик письменника Юрія Мушкетика повернути череп І. Сірка в Україну відгукнувся журнал «Пам'ятки України». Член редколегії журналу антрополог С. Сегеда того ж року привіз череп небіжчика до Києва. Два роки по тому його передали до Дніпропетровська.

І лише у 2000 році археологи вилучили з могили чужий череп і замінили його справжнім черепом І. Сірка.

Меморіальний комплекс «Могила Кошового отамана Івана Сірка» занесений до державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення.